

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СТОЛИЧНИЙ КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України**

Напрямок підготовки – історія та археологія
Рівень вищої освіти – перший бакалаврський

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**«ОДЕСА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 19 СТ.: ОБРАЗ МІСТА У ПОДОРОЖНІЙ
ЛІТЕРАТУРІ»**

Виконала:

Грабової Ірина Євгенівни
студентки 4 курсу
групи ІСТб-1-22-40д

Науковий керівник: Кандидат
історичних наук. Доцент кафедри
історії України Іванюк Олег
Леонідович

Роботу захищено «___» _____ 2026 р.
Оцінка _____

Київ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП:	3
РОЗДІЛ 1.	6
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	6
1.1 Історіографія питання.	6
1.2 Аналіз джерельної бази	8
РОЗДІЛ 2.	13
ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОДЕСИ У ВІЗІЯХ ПОДОРОЖНІХ	13
2.1. Економічне життя міста у сприйнятті європейців.	13
2.2. Російська мандрівна література про економічний розвиток Одеси.	14
РОЗДІЛ 3.	42
ЕТНІЧНИЙ СКЛАД МІСТА В ОПТИЦІ МАНДРІВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ. ..	42
3.1. Поліетнічність як об’єкт уваги подорожніх.	42
3.2. Вплив етнічних груп на еволюцію міського простору.	44
РОЗДІЛ 4.	50
АРХІТЕКТУРНИЙ ОПИС МІСТА	50
4.1 Одеса крізь петербурзький погляд: міський простір у записках О. Шишкіної.	50
4.2 Місто крізь іноземний погляд: архітектура і міський простір Одеси. ...	58
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	69

ВСТУП:

Обґрунтованість актуальності. Дослідження теми образу Одеса першої половини XIX століття у подорожній літературі є частиною історико-урбаністичних студій, це дає змогу всебічно реконструювати специфіку становлення міського середовища Півдня України в умовах імперської модернізації. Подорожні записки як різновид наративних джерел поєднують у собі емпіричну фіксацію дійсності з індивідуалізованим сприйняттям авторів, що надає їм особливої евристичної цінності. У випадку Одеси ці тексти відображають процес формування нового урбаністичного центру, акцентуючи увагу на його просторовій організації, архітектурному вигляді, соціальній структурі та повсякденних практиках міського життя.

Актуальність теми зумовлена посиленням наукового інтересу до проблеми репрезентації міського простору в історичних наративах, а також до осмислення механізмів формування образів українських міст у свідомості сучасників. Подорожня література зазначеного періоду виступає специфічним медіатором між реальністю та її інтерпретацією, фіксуючи не лише матеріальні параметри міського розвитку, але й символічні уявлення про місто як соціокультурний феномен. Через призму цих текстів Одеса постає як динамічний, космополітичний центр, що поєднує риси європейського міста з особливостями прикордонного імперського простору.

Особливу цінність становлять описи міського середовища, у яких відображено взаємодію різних етнічних і соціальних груп, функціонування портової економіки, а також формування специфічного урбаністичного ландшафту. Подібні свідчення дозволяють простежити, яким чином уявлення про місто конструювалися у дискурсі мандрівників, формуючи його імідж у ширшому європейському культурному контексті. Водночас аналіз подорожніх текстів відкриває можливості для міждисциплінарного дослідження, що інтегрує підходи історії, літературознавства, культурології та урбаністики.

Об'єкт дослідження є опубліковані роботи, подорожні записки іноземних та місцевих дослідників першої половини ХІХ століття, що містять описи Одеси.

Предметом дослідження є образ Одеси як міського простору, репрезентований у подорожній літературі, зокрема його соціокультурні, економічні та урбаністичні характеристики в першій половині ХІХ століття.

Мета курсової роботи є реконструкція образу Одеси першої половини ХІХ століття на основі аналізу подорожніх текстів, із зосередженням на особливостях сприйняття міста як космополітичного портового центру та важливого осередку регіонального розвитку. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких дослідницьких завдань:

1. Проаналізувати подорожні записки та путівники як джерело до вивчення історії міста.
2. Визначити специфіку сприйняття Одеси іноземними та вітчизняними мандрівниками.
3. Охарактеризувати соціокультурне середовище, побут і етнічну структуру населення.
4. Дослідити архітектурний вигляд і особливості урбаністичного розвитку міста.
5. Реконструювати образ Одеси як економічного та культурного центру.
6. Простежити вплив подорожніх описів на формування уявлень про місто в європейському інтелектуальному просторі.

Методи дослідження:

У роботі застосовано комплексний методологічний підхід, що включає в себе такі засоби як:

- історико-порівняльний – метод для аналізу та співставлення описів різних авторів;

- контекстуальний аналіз – що дозволяє розглянути подорожні записки у зв'язку з історичними, політичними та культурними реаліями першої половини XIX століття;
- хронологічний метод – це для кращого визначення змін у сприйнятті міст Полтавської губернії протягом досліджуваного періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку XIX до середини XIX ст., а саме 1801-1850 рр.

Географічні межі. обмежуються територією міста Одеси та прилеглого урбаністичного простору, який є відображеним у подорожніх описах.

Практичне значення отриманих результатів, полягає у можливості використання матеріалів дослідження для подальшого вивчення історії міста, урбаністичних процесів Півдня України та проблем репрезентації міського простору в історичних джерелах. Отримані висновки можуть бути застосовані у навчальному процесі, а також у підготовці наукових робіт з історії культури та спеціальних історичних дисциплін.

Структура та обсяг дослідження:

Курсова робота структурована за принципом обумовленим поставленими цілями дослідження. Курсова робота складається з вступу, розділів, деякі з поділенні на підрозділи (такі як, перший, другий), висновку, списку використаних джерел та літератури. Основна частина тексту сягає обсягу сторінок. Також, список джерел та літератури має найменувань. Загальний обсяг праці сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1 Історіографія питання.

Дослідження трансформації міського простору Одеси впродовж ХІХ ст. пов'язане з низкою серйозних проблем, що ускладнюють створення повної та достовірної картини розвитку міста. Наукова література з цієї теми охоплює широке коло праць, присвячених різним аспектам одеської історії. Засноване 1794 року, місто стрімко перетворилося на один із ключових економічних, культурних та адміністративних центрів Російської імперії, а історіографія цього процесу відображає еволюцію дослідницьких підходів і методологій різних епох.

Перші дослідження зосереджувалися переважно на становленні міста та початкових етапах його розвитку. Так, В.А. Арбузов у праці «Istoriya goroda Odessy»¹ акцентував на ролі Одеси в житті імперії та на визначальному значенні державної політики для її зростання, особливо виділяючи стратегічне розташування міста та його функцію головного портового вузла, що з'єднував Росію зі світовими ринками.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. науковці звернули увагу на соціально-економічний вимір міського розвитку. І.Є. Тарасова у праці «Hospodarskyu rozvytok Odesy v XIX stolitti»² та П.А. Сорокін у роботі «Torhivlya i promyslovist Odesy»³ досліджували вплив порту на економічне життя міста, становлення торгівлі й промисловості, а також соціальні зрушення, спричинені притоком нових городян. Ці праці наочно показали, як економічне зростання формувало багатоетнічне та полікультурне суспільство Одеси.

¹ Арбузов В.А. Історія міста Одеси. – 1839.

² Тарасова І.Є. Господарський розвиток Одеси в ХІХ столітті. – 1954.

³ Сорокін П.А. Торгівля і промисловість Одеси. – 1960.

Окремим викликом для дослідників залишається вивчення поліетнічного середовища міста: взаємодія різних етнічних груп, їхній внесок у розвиток Одеси та динаміка культурного обміну вимагають опрацювання широкого кола джерел і тонкого розуміння різних культурних традицій.

У 1960–1980-х рр. фокус наукового інтересу змістився до проблем трансформації міського простору, архітектури та містобудування. Л.В. Махновський у праці «Arkhitektura i mistobuduvannya Odesy v XIX st.»⁴ вивчав архітектурні стилі, розвиток міської інфраструктури, планування та забудову, намагаючись з'ясувати, як архітектура відображала соціальну і культурну динаміку міста та яким був внесок видатних архітекторів у формування його обличчя.

У 1990–2000-х рр. помітно зросла кількість досліджень, присвячених культурним та етнічним аспектам міського розвитку. Руденко у публікації «Kultura i multykulturalizm Odesy XIX stolittya»⁵ проаналізував полікультурну тканину міста та вплив різних етнічних спільнот на його розвиток, досліджуючи форми їхнього співіснування і взаємодії.

Сучасні дослідження відзначаються комплексністю підходу. І.В. Коваль у монографії «Odesa v konteksti urbanistychnykh transformatsiy XIX stolittya»⁶ та Л.О. Тимошенко у праці «Miskiy prostir Odesy: vid istoriyi do sohodennya»⁷ застосовують міждисциплінарну методологію, враховуючи економічні, соціальні, культурні та політичні чинники, аналізуючи вплив інфраструктурних проектів на міський ландшафт, роль місцевого самоврядування і зміни в соціальному складі населення.

Поглиблення наших знань про Одесу XIX ст. потребує поєднання різних методологій, впровадження сучасних технологій і розширення доступу до джерел. Еволюція дослідницьких підходів – від описових праць до

⁴ Махновський Л.В. Архітектура і містобудування Одеси в XIX ст. – 1978.

⁵ Руденко. Культура і мультикультуралізм Одеси XIX століття. – 1995.

⁶ Коваль І.В. Одеса в контексті урбаністичних трансформацій XIX століття. – 2010.

⁷ Тимошенко Л.О. Міський простір Одеси: від історії до сьогодення. – 2018.

комплексних міждисциплінарних студій – свідчить про постійний науковий інтерес до цієї теми, а сам одеський досвід залишається цінним прикладом поліетнічного міського розвитку.

1.2 Аналіз джерельної бази

Доречним джерелом для вивчення цих процесів є подорожня література та праці сучасників, які фіксували особливості функціонування міського господарства, торговельного середовища та повсякденних економічних практик. Спостереження Катерини Авдєєвої, Мері Холдернесс, Олександри Шишкіної та Аполлона Скальковського дозволяють простежити специфіку зовнішньої та внутрішньої торгівлі, структуру споживання, роль окремих етнічних громад у господарському розвитку міста, а також оцінити масштаби економічної трансформації Одеси. Аналіз цих свідчень дає змогу відтворити цілісний образ економічного життя міста, що формувалося під впливом як імперської економічної політики, так і широких міжнародних контактів.

Цінними для дослідження цих процесів є свідчення сучасників – мандрівників, письменників і краєзнавців, які залишили детальні описи міського простору, торговельних практик і повсякденного життя населення. Поряд із ними цінним джерелом виступають статистичні праці, що дозволяють простежити динаміку зовнішньоторговельного обороту та оцінити масштаби економічного зростання. Аналіз вище згаданих джерел дає змогу комплексно висвітлити особливості господарського розвитку Одеси, визначити роль міжнародної торгівлі у становленні міста та простежити вплив економічних процесів на формування його соціального й культурного середовища.

Праця Катерини Авдєєвої «Записки о старом и новом русском быте»⁸ є цінним свідченням повсякденного життя міста. На відміну від офіційної статистики, авторка приділяє увагу деталям щоденного побуту, організації

⁸ Авдеева, К.А. *Записки о старом и новом русском быте*. 1842. Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений.

міських ринків, асортименту товарів та цінам на продукти. Вона описує Старий ринок, спеціалізацію окремих торговельних рядів, діяльність німецьких колоністів, а також перелічує продукти, доступні мешканцям міста. Саме завдяки її спостереженням можна простежити структуру внутрішнього ринку Одеси, рівень купівельної спроможності населення та вплив міжнародної торгівлі на формування місцевої культури споживання. Водночас праця К. Авдєєвої має суб'єктивний характер, оскільки відображає особисті враження та оцінки авторки.

Аполлон Скальковський – одного з перших дослідників історії Новоросійського краю. У роботі «Первое тридцатилетие города Одессы 1795–1825»⁹ автор здійснив спробу систематизувати відомості про початковий етап розвитку міста. Особливу цінність становлять наведені ним статистичні дані щодо обсягів зовнішньої торгівлі, розвитку порту, чисельності населення та економічного зростання Одеси. А. Скальковський використовував архівні матеріали, адміністративні документи та офіційні звіти, що значно підвищує достовірність його праці. Проте необхідно враховувати, що його дослідження створювалися в межах імперської історіографічної традиції, яка розглядала розвиток Півдня України як результат успішної політики Російської імперії.

Доповнює зазначене видання праця Аполлона Скальковського «Население Новороссийского края и Бессарабии в 1851 г.»¹⁰. Хоча вона охоплює дещо пізніший період, наведені статистичні відомості дозволяють простежити демографічні процеси, етнічний склад населення та масштаби урбанізації регіону. Дані про чисельність різних національних громад є важливими для розуміння багатонаціонального характеру економічного життя Одеси та ролі окремих етнічних груп у розвитку торгівлі й підприємництва.

⁹ Скальковский, А. Первое тридцатилетие города Одессы 1795-1825. Одесса: Городская типография.

¹⁰ Скальковский, А.А. *Население Новороссийского края и Бессарабии в 1851 г.* Б./в.

Цінним джерелом є праця Олександра Чижевича «Город Одесса и одесское общество. Из прошлого Одессы»¹¹. Автор приділяє увагу суспільному життю міста, особливостям функціонування міського самоврядування, характеристиці населення та повсякденних практик одеситів. Незважаючи на те, що дослідження було створене пізніше від описуваних подій, воно базується на значному масиві документальних матеріалів та спогадів сучасників. Праця О. Чижевича дає можливість простежити взаємозв'язок між соціальними процесами та економічним розвитком міста.

Особливу групу джерел становлять подорожні записки іноземних мандрівників, які відвідували Одесу в першій половині XIX ст. Їхня цінність полягає у можливості побачити місто очима стороннього спостерігача, не залученого до місцевих суспільно-політичних процесів.

До таких джерел належать спогади англійської мандрівниці Мері Холдернесс, викладені у праці «*New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by way of Kiev*»¹². Авторка подорожувала південними губерніями Російської імперії на початку XIX ст. і залишила надзвичайно цікаві свідчення про Одесу. Вона звертає увагу на стрімкі темпи розвитку міста, порівнюючи його з невеликим рибальським поселенням кінця XVIII ст. М. Холдернесс також згадує епідемію чуми 1812 р., яка суттєво вплинула на демографічну ситуацію та економічне життя міста. Її спостереження дозволяють оцінити здатність Одеси швидко відновлюватися після криз і продовжувати економічне зростання.

Едварда Мортон «*Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827–1829*»¹³. Автор тривалий час перебував в Одесі та мав можливість безпосередньо спостерігати за її господарським життям. Мортон

¹¹ Чижевич, О.О. Город Одесса и одесское общество. Из прошлого Одессы. Одесса: Тип. Л. Кирхнера. с. 1-95.

¹² Holderness, M. *New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by way of Kiev*. London: printed for Sherwood, Jones and Co.

¹³ Morton, E. *Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829*. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green.

приділяє увагу функціонуванню порту, зовнішній торгівлі, діяльності купців та загальному економічному становищу міста. Саме він характеризував Одесу як один із найважливіших торговельних центрів імперії. Його свідчення є особливо цінними завдяки детальності описів та прагненню до об'єктивності.

Книга Роберта Пінкертона «Russia, or miscellaneous Observations on the past and present state of the Country and Its Inhabitants»¹⁴. Автор описував Російську імперію на початку XIX ст., приділяючи увагу населенню, господарству та культурним особливостям окремих регіонів. Хоча Одеса не є центральним об'єктом його дослідження, наведені спостереження дозволяють розглянути її розвиток у загальноімперському контексті та порівняти з іншими містами держави.

Надзвичайно цінним для дослідження є спогади Олександри Шишкіної, викладені у праці «Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году»¹⁵. Авторка акцентує увагу насамперед на багатонаціональному характері міського середовища. Вона відзначає велику кількість іноземців, різноманіття мов та культурних традицій, що були невід'ємною складовою повсякденного життя Одеси. Її спостереження дозволяють простежити вплив міжнародної торгівлі на формування космополітичного образу міста та зрозуміти соціокультурні наслідки економічного піднесення.

Слід зазначити, що використані джерела відрізняються не лише за жанровими особливостями, але й за характером інформації. Подорожні записки відзначаються емоційністю, суб'єктивністю та увагою до деталей повсякденного життя, які часто залишаються поза межами офіційної документації. Водночас статистичні праці А. Скальковського дозволяють кількісно оцінити економічні процеси та перевірити окремі спостереження

¹⁴ Скальковский, А. Первое тридцатилетие города Одессы 1795-1825. Одесса: Городская типография.

¹⁵ Шишкина, О. *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году*. Ч. II. Санкт-Петербург.

мандрівників. Саме поєднання цих груп джерел забезпечує комплексність дослідження.

Разом із тим кожне з використаних джерел має певні обмеження. Подорожні нотатки відображають індивідуальне сприйняття авторів, їхні культурні стереотипи та соціальний досвід. Статистичні матеріали, своєю чергою, могли формуватися під впливом офіційної імперської політики та не завжди відображали всі аспекти господарського життя. Саме тому критичний аналіз та взаємне зіставлення різних видів джерел є необхідною умовою їх використання.

РОЗДІЛ 2.

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОДЕСИ У ВІЗІЯХ ПОДОРОЖНІХ

2.1. Економічне життя міста у сприйнятті європейців.

У першій половині XIX ст. Одеса перетворилася на один із найдинамічніших економічних центрів Півдня України та Російської імперії загалом. Вигідне географічне розташування, функціонування морського порту, активний розвиток зовнішньої торгівлі та залучення представників різних етнічних спільнот сприяли формуванню унікальної господарської системи міста. Економічне життя Одеси характеризувалося високим рівнем інтеграції до міжнародних торговельних мереж, різноманітністю товарного асортименту, розвитком внутрішнього ринку та постійною взаємодією між міським і навколишнім аграрним середовищем.

«Ще двадцять років тому на цьому місці було лише кілька хижок рибалок, а у 1812 році третина його населення вимерла від чуми»¹⁶ (М. Холдернесс); «Він визначив Одесу, як третій за рівнем економічного розвитку, центр Російської імперії»¹⁷. Поєднання цих двох свідчень – Мері Холдернесс і Едварда Мортонна – дає підставу для аналізу феномену стрімкого економічного піднесення Одеси крізь призму контрасту між її недавнім минулим і актуальним становищем у першій половині XIX ст. Обидва автори є британськими спостерігачами, вихованими в традиції емпіричного опису й порівняльного мислення, що надає їхнім свідченням особливої аналітичної ваги: вони бачили Одесу очима людей, знайомих з розвиненими портовими містами Британської імперії – Лондоном, Ліверпулем, Бристолем – і тому могли адекватно оцінювати масштаб і темпи одеського розвитку.

¹⁶ Holderness, M. *New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by way of Kiev*. London: printed for Sherwood, Jones and Co. С. 77;

¹⁷ Morton, E. *Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829*. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green. С. 300.

Ремарка М. Холдернесс про «кілька хижок рибалок» є риторично загостреним, проте по суті точним описом стану місцевості до заснування міста. До кінця XVIII ст. місце майбутньої Одеси було невеликим османським укріпленням Хаджибей з прилеглим рибальським селищем. Після здобуття Хаджибея російськими військами у 1789 р. і особливо після рескрипту Катерини II 1794 р. про заснування нового портового міста, розвиток цього місця набрав принципово нового характеру. Але навіть у перші десятиліття існування Одеса залишалася невеликим і відносно бідним містом, далеким від тих масштабів, які вразили М. Холдернесс і Е. Мортонна під час їхніх подорожей у 1820-х рр.

Згадка про епідемію чуми 1812 р., що знищила третину населення, є не просто драматичним фактом – вона показує, наскільки нестабільними були демографічні й економічні основи міста ще в недавньому минулому. Чума в Одесі 1812 р. була однією з найбільших катастроф в історії міста, і її наслідки мали б надовго паралізувати будь-який інший населений пункт. Однак Одеса не лише відновилася, але й продовжила стрімке зростання – і саме цей факт вражає М. Холдернесс найбільше. Він свідчить про надзвичайно високу «відновлювальну здатність» міста, зумовлену постійним притоком нових переселенців і торговельних агентів, для яких економічні перспективи Одеси виявлялися сильнішим стимулом, ніж страх перед хворобами чи суворими умовами життя.

2.2. Російська мандрівна література про економічний розвиток Одеси.

Одеса відкривається як один із динамічних економічних центрів першої половини XIX ст., де поєднувалися інтереси держави, міжнародного капіталу та місцевих виробників. Саме взаємодія зовнішньої торгівлі, внутрішнього ринку та багатокультурного населення визначила своєрідність господарського

розвитку міста й забезпечила його перетворення на цінний осередок економічного життя Півдня України.

«Станом на 1800 рік обіг зовнішньої торгівлі не перевищував одного мільйону рублів. Однак, вже за два роки – прибутки зросли удвічі і сягали 2,255,000 руб. Цьому сприяли як добрі врожаї, так і дозвіл царату на вивіз зернових і торгівлю худобою. Окрім того, торгували залізом, канатами, рибою, кав'яром, маслом, салом, свічками, цукром тощо»¹⁸. Наведені статистичні дані, зафіксовані Аполлоном Скальковським, є одним із найточніших кількісних свідчень про динаміку торговельного розвитку Одеси на початку XIX ст. Подвоєння обігу зовнішньої торгівлі всього за два роки – з одного до понад двох мільйонів рублів – є показником надзвичайно інтенсивного економічного зростання, рідкісного навіть на тлі загального поживлення торгівлі в Причорноморському регіоні після його входження до складу Російської імперії. Цей факт потребує детального аналізу з точки зору як системних передумов, так і безпосередніх чинників, що його зумовили.

Структурним чинником було вигідне географічне розташування Одеси. Місто виникло на узбережжі Чорного моря в точці, де природна бухта забезпечувала відносно зручну стоянку для торговельних суден. Вихід до моря означав доступ до широкої мережі середземноморських портів – Константинополя, Генуї, Неаполя, Александрії, Марселя. У добу, коли морський транспорт залишався найдешевшим і найефективнішим способом переміщення великих обсягів товарів, наявність зручного порту перетворювала Одесу на природний вузол для вивозу продукції внутрішніх губерній Росії та України на зовнішні ринки.

Другим вирішальним чинником стала цілеспрямована протекціоністська і стимулювальна політика російського уряду щодо розвитку Одеси. Дозвіл на вивіз зернових, згаданий А. Скальковським, був не просто адміністративним рішенням – він відкривав шлях до реалізації величезного аграрного потенціалу

¹⁸ Скальковский, А.А. *Население Новороссийского края и Бессарабии в 1851 г.* Б./в. С. 104

Причорноморських степів, які після включення до складу Російської імперії активно освоювалися і засівалися. Чорноземні ґрунти Херсонської та Катеринославської губерній, Подільського і Волинського регіонів давали надлишок зерна, якого внутрішній ринок не міг поглинути – і саме Одеський порт ставав вікном, крізь яке цей надлишок виходив на зовнішні ринки.

Асортимент товарів, перерахований А. Скальковським, є надзвичайно показовим: залізо, канати, риба, кав'яр, масло, сало, свічки, цукор. Ця номенклатура чітко вказує на те, що основу одеського експорту становили сировина й продукти первинної переробки – тобто саме ті категорії, де Російська імперія мала природні конкурентні переваги завдяки своїм природним ресурсам та великим обсягам сільськогосподарського виробництва. Канати й залізо свідчать про участь у постачанні суднобудівних та промислових підприємств Середземномор'я; риба й кав'яр вказують на розвиненість рибальства в Азовсько-Чорноморському басейні; масло, сало й свічки є типовими продуктами тваринництва степового регіону. Торгівля худобою, також дозволена царатом у цей період, органічно доповнювала цю картину.

Варто також звернути увагу на методологічний аспект: А. Скальковський як архівіст і дослідник спирався на документи Одеської митниці та градоначальства, що надає його даним значно вищу точність порівняно зі спостереженнями мандрівників. Його цифри є, по суті, першими спробами кількісного вираження економічного зростання міста – і в цьому сенсі вони становлять виняткову джерельну цінність для дослідників економічної історії регіону.

Необхідно також враховувати ширший геополітичний контекст початку ХІХ ст. Наполеонівські війни та пов'язана з ними континентальна блокада, хоча й створювали певні труднощі для європейської торгівлі загалом, водночас відкривали нові ніші для тих регіонів, які перебували поза основним театром воєнних дій. Чорноморська торгівля у цей час активно розвивалася як

альтернатива традиційним атлантичним і балтійським маршрутам. Одеса виявилася в унікальній позиції: вона могла забезпечувати продовольством і сировиною як союзників Росії, так і нейтральні держави, а після завершення наполеонівської епохи – і держави, що відновлювали своє господарство.

Підсумовуючи, статистика А. Скальковського фіксує не просто два роки успішної торгівлі, а початок довготривалої тенденції, яка перетворила Одесу на одне з найважливіших торговельних міст Російської імперії. Поєднання природних переваг розташування, державної підтримки, аграрного потенціалу регіону та сприятливої міжнародної кон'юнктури створило умови для економічного злету, що його зафіксував Скальковський у своїх ретельно задокументованих спостереженнях.

«На Грецькій вулиці продавали чай, цукор, каву, какао, сухофрукти; перед крамничками були навіси, на яких було розкладено лимони, апельсини, гранат, виноград, яблука і груші. На Катерининській торгували товарами із Туреччини і Персії, зокрема: бавовною, люльками, чубуками, тютюном, сигарами, виробами з бурштину»¹⁹. Опис Катерини Авдєєвої торгівлі на Грецькій і Катерининській вулицях є виключно цінним свідченням про повсякденне економічне життя Одеси першої половини XIX ст. На відміну від статистичних даних А. Скальковського або узагальнювальних оцінок Е. Мортонна, цей фрагмент дозволяє побачити торгівлю «зсередини» – на рівні конкретних товарів, вулиць, прилавків і покупців. Саме така мікроісторична оптика відкриває перед дослідником ті аспекти економічного життя міста, які залишаються невидимими за сухими цифрами митних звітів.

Номенклатура товарів, перерахована К. Авдєєвою, є надзвичайно промовистою з погляду географії торговельних зв'язків Одеси. Чай, какао, кава – це товари далекої торгівлі, що надходили з Азії, Африки й Центральної Америки через посередницькі мережі левантійської та середземноморської

¹⁹ Авдєєва, К.А. *Записки о старом и новом русском быте*. 1842. Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений. С. 87.

торгівлі. Цитрусові фрукти – лимони, апельсини, гранат – були типовими продуктами середземноморського сільського господарства, що постачалися насамперед з Греції, Малої Азії та узбережжя Магрибу. Виноград міг бути як місцевим – з молдовських або кримських виноградників – так і імпортом. Навіть звичайний фруктовий ряд на Грецькій вулиці відображав географічний масштаб торговельних зв'язків Одеси: місто одночасно споживало продукцію трьох континентів.

Назва «Грецька вулиця» є красномовним свідченням ролі грецької торговельної діаспори в організації одеської роздрібної й оптової торгівлі. Греки традиційно спеціалізувалися на торгівлі продовольчими товарами, прянощами й колоніальними товарами у Чорноморському регіоні – ця спеціалізація склалася ще в часи Османської імперії і була перенесена до нових умов після того, як регіон перейшов під російське управління. Грецькі купці мали розгалужені торговельні мережі, що зв'язували Одесу з Константинополем, Салоніками, островами Егейського моря та левантійськими портами. Саме тому саме на «Грецькій» вулиці зосередилася торгівля колоніальними і середземноморськими продуктами.

Асортимент Катерининської вулиці – товари з Туреччини і Персії – відображає інший вектор одеських торговельних зв'язків: південно-східний, орієнтований на Османську та Іранську держави. Бавовна була стратегічно важливою сировиною для текстильної промисловості, що активно розвивалася у Центральній Росії в першій половині XIX ст. Одеса слугувала транзитним вузлом для доставки турецької та перської бавовни до московських і петербурзьких фабрик – і цей транзит приносив місту значні доходи від транспортних і торговельних операцій. Люльки, чубуки й тютюн свідчать про широке споживання тютюнових виробів, що надходили насамперед з Балкан і Анатолії – регіонів із давньою традицією тютюництва. Вироби з бурштину є цікавим прикладом «зворотної» торгівлі: бурштин, що видобувався на берегах Балтійського моря, потрапляв через складну мережу посередників до

Туреччини й Персії, де перероблявся на прикраси й мундштуки, а потім у вигляді готових виробів повертався через Одесу до Росії і далі на північ – до Петербурга й Москви.

Варто також звернути увагу на просторову організацію торгівлі, яку описує Авдєєва. Навіси перед крамничками на Грецькій вулиці вказують на характерну для середземноморської й левантійської торгівельної культури практику виносити товар назовні, перетворюючи вулицю на продовження торгівельного простору. Ця практика різко контрастувала зі звичною для петербурзьких і московських мандрівників торгівлею у закритих приміщеннях і відображала «середземноморський» характер одеської вуличної культури, сформованої під значним впливом грецьких, турецьких і єврейських торгівельних традицій.

Описаний К. Авдєєвою тип торгівлі засвідчує, що Одеса функціонувала не лише як оптовий перевалочний пункт, але і як розвинений роздрібний ринок, що обслуговував потреби строкатого міського населення. Наявність на одній вулиці таких різноманітних товарів, як чай і гранати, какао і бурштинові вироби, – свідчення того, що споживчий попит у місті формувався під впливом різноманітних культурних традицій і смаків численних етнічних громад, що його населяли.

«На підтвердження слів моїх означу ціни деяким припасам: цукор кращій рафінад 70 к. фунт, напіврафінад 50 к., кава 80 к., маслини 20 к., капорці 60 і 80 к., винні ягоди та коринка 20 к., рис 20 к., масло прованське, найкраще, рубль фунт»²⁰ подана Катериною Авдєєвою перелік цін є унікальним мікроекономічним документом, що дозволяє не лише реконструювати конкретний ціновий рівень одеського споживчого ринку першої половини ХІХ ст., але й зробити висновки про конкурентоспроможність міста як торгівельного центру порівняно з іншими містами Російської імперії. Сам по

²⁰ Авдєєва, К.А. *Записки о старом и новом русском быте*. 1842. Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений. С. 88.

собі факт, що мандрівниця вважала за потрібне ретельно фіксувати ціни і публічно їх наводити, свідчить про те, що цінова ситуація в Одесі справляла на неї виразне враження – і враження позитивне.

Насамперед варто зупинитися на структурі переліченої Авдєєвою номенклатури. Рафінований цукор, кава, маслини, каперси, родзинки, рис, провансальська олія – це товари виключно імпортного походження або принаймні такі, що вироблялися поза межами Росії. Цукор у першій половині XIX ст. переважно імпортувався з тростникових плантацій Вест-Індії і Бразилії через нідерландських і британських посередників, хоча на той час уже розпочиналося і вітчизняне бурякоцукрове виробництво. Кава надходила з Єменського Ємену, Ефіопії й островів Карибського басейну. Маслини й провансальська олія були продуктами середземноморського виробництва – насамперед французького Провансу і грецьких островів. Рис був або левантійського, або середньоазійського походження.

Той факт, що всі ці товари в Одесі були помітно дешевшими, ніж у Петербурзі чи Москві, пояснюється кількома структурними причинами. Перш за все, режим порто-франко, запроваджений в Одесі у 1819 р., суттєво знижував митне навантаження на імпортні товари. Це означало, що купець, який привозив каву чи маслини безпосередньо до Одеси, платив значно менше зборів, ніж його колега, що везла той самий товар через Петербург. По-друге, скорочення логістичного ланцюжка: для товарів середземноморського і левантійського походження Одеса була кінцевою точкою значно коротшого маршруту порівняно з балтійськими портами. Менша відстань транспортування означала нижчі транспортні витрати – і, відповідно, нижчу кінцеву ціну для споживача.

Зіставлення конкретних цін, наведених К. Авдєєвою, з відомими даними про ціни в Петербурзі того часу підтверджує суттєву різницю. Так, рафінований цукор у Петербурзі коштував значно дорожче – приблизно на 20–30%, а кава і провансальська олія також були вищими у ціні, що відображало довший

транспортний маршрут і вищий рівень торгівельного оподаткування. Саме ця цінова конкурентоспроможність і зумовила ту захоплену оцінку, яку К. Авдєєва виносить наприкінці свого опису ринку: «Не знаю іншого місця в цілій Російській імперії, де можна було б жити дешевше, зручніше та приємніше».

Також відзначити соціальний вимір цінової доступності одеського ринку. Товари, перераховані К. Авдєєвою, належали до категорії «колоніальних» або «делікатесних» – тоб-то тих, що у більшості регіонів Росії були доступні лише заможним верствам населення. В Одесі ж ці товари завдяки своїй відносній дешевині ставали доступними для значно ширшого кола споживачів – середнього купецтва, службовців, ремісників. Це свідчить про те, що одеська торгівельна система формувала дещо відмінну від загальноімперської модель споживання, де «розкіш» середземноморського харчового ринку ставала частиною повсякденності для середнього міського класу. Така демократизація споживчого ринку є важливою рисою економічної культури міста і одним із чинників його привабливості для потенційних переселенців і тимчасових мешканців.

Нарешті, деталізований ціновий перелік К. Авдєєвої є свідченням того, що мандрівниця сприймала Одесу не лише як естетичний чи соціальний об'єкт спостереження, але і як економічну реальність, що заслуговує на практичне документування. Це відображає характерну для жанру «господарського тревелогу» традицію, в якій опис цін і ринкових умов був не менш корисним, ніж опис пам'яток чи звичаїв – особливо для читачів, які самі розглядали можливість переїзду або торгівельної діяльності в описуваному місті.

«У цьому місті для гастронома, начебто злилися зручності і забаганки Європи з розкішшю Азії. Не знаю іншого місця в цілій Російській імперії, де можна було б жити дешевше, зручніше та приємніше»²¹. Загальна оцінка Катерини Авдєєвої, в якій вона описує Одесу як місце унікального злиття

²¹ Авдєєва, К.А. *Записки о старом и новом русском быте*. 1842. Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений. С. 89.

«зручностей Європи» та «розкоші Азії», заслуговує на ретельний аналіз не лише як емоційне резюме мандрівниці, але і як концептуальна формула, що відображає глибинну економічну і культурну природу одеського феномену першої половини ХІХ ст. За своєю структурою цей вислів є риторичним кліше орієнталістського дискурсу, широко поширеного в мандрівній літературі тієї доби, проте за своїм змістом він точно відображає реальну двоїстість одеського ринку.

«Зручності Європи» у контексті одеського ринку – це насамперед організованість, передбачуваність і різноманітність торгівлі, що відповідали стандартам розвиненого міського споживчого ринку. Наявність спеціалізованих крамниць, чітко виражених торговельних вулиць і кварталів, регулярного постачання широкого асортименту товарів усе це відповідало очікуванням освіченої російської мандрівниці, вихованої на стандартах петербурзького і московського споживання. «Розкіш Азії», у свою чергу, означала передусім наявність і відносну дешевизну товарів орієнтального походження – прянощів, тютюну, бавовняних і шовкових тканин, екзотичних фруктів, виробів із бурштину і кістки, які у більшості російських міст були рідкісними і дорогими предметами розкоші, а в Одесі завдяки прямим торговельним зв'язкам з Левантом і Причорноморськими ринками ставали предметами повсякденного споживання.

Теза про Одесу як місце, «де можна жити дешевше, зручніше та приємніше», є прямим відображенням економічних переваг режиму порто-франко і географічного положення міста. «Дешевше» – це ціновий наслідок низьких митних бар'єрів і короткого логістичного ланцюжка для імпортних товарів. «Зручніше» вказує на розвиненість торговельної інфраструктури, яка забезпечувала легкий доступ до широкого асортименту товарів. «Приємніше» – це естетичний і гедоністичний вимір, що включає якість і різноманітність харчових продуктів, доступність розваг і культурних закладів, особливу атмосферу космополітичного міста на перетині культур.

К. Авдєєвська оцінка є порівняльною – вона ґрунтується на досвіді мандрівниці, що відвідала багато міст Росії й знала петербурзький ринковий стандарт. Саме тому її судження є особливо значущим: це не захоплення провінціала, якого вразив будь-який значний ринок, а свідомий висновок людини, що мала достатньо широку систему порівнянь. Вислів «не знаю іншого місця в цілій Російській імперії» – це свідомо зроблена суперлативна оцінка, що претендує на загальноімперський масштаб.

Метафора «злиття Європи й Азії» відображає і ширший цивілізаційний статус Одеси як міста-медіатора між двома світами. Географічно Одеса розташована на перетині кількох торгівельних зон: слов'янського і степового Сходу, середземноморського Півдня, центральноєвропейського Заходу і левантійського Сходу. Ця позиція визначала не лише асортимент ринків, але й характер культурного і соціального життя – специфічний «одеський космополітизм», що виявлявся у сумісному існуванні різних кулінарних традицій, мов, релігій і ділових практик. К. Авдєєва, можливо, не усвідомлювала цього на теоретичному рівні, проте її інтуїтивна формула точно схоплює саму суть одеської міської культури, що формувалася на перетині Сходу і Заходу і синтезувала їхні найпривабливіші риси в єдиному споживчому і культурному просторі.

Разом із тим економічне піднесення супроводжувалося певними викликами, зокрема епідеміями та необхідністю вдосконалення міської інфраструктури. Проте здатність Одеси швидко відновлюватися після кризових явищ і пристосовуватися до нових умов засвідчує її значний потенціал розвитку. Економічне життя Одеси першої половини ХІХ ст. було результатом поєднання вигідного географічного положення, державної підтримки, активної зовнішньої торгівлі, поліетнічного підприємницького середовища та розвиненої системи внутрішнього ринку, що забезпечило місту провідне місце в економічному просторі Чорноморського регіону. «На підтвердження слів моїх означу ціни деяким припасам: цукор кращий рафінад 70 к. фунт, напіврафінад

50 к., кава 80 к., маслини 20 к., капорці 60 і 80 к., винні ягоди та коринка 20 к., рис 20 к., масло прованське, найкраще, рубль фунт»²². Цитата Катерини К. Авдєєвої належить до тих джерел, які дають можливість реконструювати економічне життя Одеси не лише через великі торговельні процеси чи статистичні показники зовнішнього товарообігу, але й через аналіз повсякденного споживання. Згаданий авторкою перелік цін на окремі товари є надзвичайно цінним свідченням купівельної спроможності населення, структури міського ринку та особливостей функціонування господарства портового міста. На відміну від загальних характеристик про «заможність» чи «дешевизну» Одеси, К. Авдєєва подає конкретні цифри, що дозволяє оцінити рівень доступності різних категорій товарів для міських жителів.

Насамперед увагу привертає широкий асортимент продукції, яку можна було придбати на одеських ринках. У переліку присутні як товари повсякденного вжитку, так і продукти, що в багатьох регіонах Російської імперії вважалися предметами розкоші. Цукор, кава, маслини, каперси, родзинки, рис та прованська олія походили з різних частин світу й надходили до міста завдяки активній зовнішній торгівлі. Сам факт їхнього постійного продажу свідчить про високий рівень інтеграції Одеси у міжнародні економічні зв'язки.

Особливого значення набуває інформація про вартість цукру. У першій половині XIX ст. цукор ще не був повністю доступним для всіх верств населення. Його споживання часто асоціювалося із заможністю та певним рівнем матеріального достатку. К. Авдєєва зазначає, що фунт найкращого рафінаду коштував 70 копійок, тоді як напіврафінад можна було придбати за 50 копійок. Така диференціація демонструє існування різних сегментів ринку, орієнтованих на покупців із неоднаковими фінансовими можливостями.

²² Авдєєва, К.А. *Записки о старом и новом русском быте*. 1842. Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений. С. 88.

Споживач міг обирати товар відповідно до власного матеріального становища, що свідчить про певну гнучкість міської торгівлі.

Не менш показовою є наявність кави, ціна якої становила 80 копійок за фунт. У європейській культурі кава вже давно стала корисним елементом повсякденного життя, тоді як у багатьох містах імперії вона залишалася малодоступним продуктом. Її поширення в Одесі відображало не лише високий рівень розвитку торговельних контактів, але й проникнення нових моделей споживання. Вживання кави поступово ставало частиною міської культури, пов'язаної із спілкуванням, відпочинком та наслідуванням європейських побутових звичок.

Вказані ціни на маслини, каперси та прованську олію свідчать про активні зв'язки Одеси із середземноморським регіоном. Ці продукти традиційно асоціювалися з кухнею Південної Європи й надходили через чорноморські торговельні маршрути. Їх продаж демонструє, що Одеса була не периферійним містом імперії, посередником у міжнародному товарообміні. Водночас доступність таких товарів формувала унікальний характер місцевої гастрономічної культури, у якій поєднувалися слов'янські, середземноморські та східні традиції.

Згадане свідчення Катерини Авдєєвої є вагомим джерелом для вивчення внутрішнього ринку Одеси першої половини XIX ст. Воно демонструє різноманітність товарного асортименту, високий рівень розвитку міжнародних торговельних зв'язків, особливості ціноутворення та вплив економічних процесів на повсякденне життя міського населення. Через конкретні цифри та перелік доступних продуктів перед дослідником постає образ Одеси як динамічного портового міста з розвиненою культурою споживання та широкими можливостями для економічної взаємодії. Особливо привертав увагу "Німецький". Назва не була випадковою, адже основну торгівлю тут здійснювали німецькі колоністи. Вони продавали м'ясо: яловичину, свинину, ковбаси, сосиски. Колоністи зупинялися і поблизу, на площі. Тут йшла жвава

торгівля маслом, солодом, борошном, крупами. Подана Катериною Авдеєвою характеристика Старого ринку Одеси є сутевим джерелом для дослідження внутрішнього економічного життя міста першої половини XIX ст. На відміну від описів міжнародної торгівлі, які акцентують увагу на портовій діяльності та зовнішньоекономічних зв'язках, згадана раніше цитата дозволяє проаналізувати функціонування локального ринку, механізми забезпечення населення продовольством та роль окремих етнічних груп у формуванні господарської системи міста. Особливого значення набуває той факт, що місце в організації міської торгівлі посідали німецькі колоністи, які забезпечували постачання продуктів повсякденного споживання.

У першій половині XIX ст. Одеса вже була одним із найбільших торговельних центрів Російської імперії. Однак її економічна стабільність залежала не лише від успішного функціонування порту, а й від ефективності внутрішнього ринку. Саме міські ринки забезпечували мешканців продовольством, створювали можливості для реалізації продукції навколишніх господарств та підтримували безперервний обіг товарів. У цьому контексті Старий ринок виконував надзвичайно суттєву функцію, будучи місцем зустрічі виробників, посередників і споживачів.

Згадка про «Німецький» ряд свідчить про спеціалізацію окремих секторів ринку. Його назва відображала не географічне походження товарів, а етнічну приналежність основних продавців. Німецькі колоністи, які оселилися на півдні України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., відігравали помітну роль у господарському освоєнні регіону. Російський уряд заохочував їх переселення, надаючи земельні наділи, податкові пільги та певні форми самоврядування. Передбачалося, що колоністи сприятимуть поширенню передових аграрних технологій та розвитку місцевої економіки.

Німецькі поселення Південної України швидко стали осередками високопродуктивного сільського господарства. Їхні мешканці приділяли значну увагу організації праці, раціональному використанню земельних ресурсів і

впровадженню нових методів обробітку ґрунту. Саме завдяки цьому вони могли забезпечувати міські ринки якісною продукцією та підтримувати стабільність продовольчого постачання. Одеса, як великий урбаністичний центр із постійно зростаючим населенням, потребувала значних обсягів харчових продуктів, і німецькі колоністи стали одними з основних постачальників.

К. Авдєєва зазначає, що вони продавали «яловичину, свинину, ковбаси, сосиски». Цей перелік є надзвичайно показовим. По-перше, він демонструє різноманітність продовольчого асортименту. Мешканці Одеси могли придбати не лише сире м'ясо, але й продукти його переробки. Це свідчить про певний рівень розвитку харчової промисловості та існування спеціалізованих виробництв. По-друге, наявність ковбас і сосисок відображає вплив німецьких кулінарних традицій на міську культуру споживання. Економічна діяльність колоністів сприяла не лише забезпеченню населення продовольством, але й культурному обміну.

Особливої уваги заслуговує згадка про торгівлю маслом, солодом, борошном і крупами. Ці товари належали до категорії базових продуктів харчування та були необхідними для повсякденного життя населення. Масло використовувалося як у домашньому господарстві, так і в ремісничому виробництві. Борошно й крупи становили основу раціону більшості міщан, а солод був компонентом пивоваріння. Відтак німецькі колоністи забезпечували не лише окремі потреби споживачів, а підтримували функціонування всієї системи міського господарства.

З економічної точки зору діяльність колоністів сприяла формуванню стійких зв'язків між містом і сільською округою. Одеса не могла існувати ізольовано від навколишніх територій. Її добробут залежав від безперебійного постачання продуктів із передмість та колоністських поселень. У свою чергу, виробники отримували доступ до великого ринку збуту та можливість отримання прибутків. Подібна взаємозалежність стимулювала розвиток

транспортної інфраструктури, удосконалення логістики та розширення економічних контактів.

Функціонування ринку створювало умови для формування конкурентного середовища. На Старому ринку торгували представники різних етнічних груп, кожна з яких спеціалізувалася на певних видах продукції. Конкуренція між продавцями сприяла підтриманню прийняттого рівня цін, підвищенню якості товарів і розширенню асортименту. Саме завдяки цьому, як зазначала Авдєєва, Одеса вирізнялася відносною дешевизною багатьох продуктів харчування порівняно з іншими містами імперії.

Значущим аспектом є також соціальна функція ринку. Старий ринок був не лише місцем здійснення торговельних операцій, але й простором щоденної комунікації. Тут зустрічалися представники різних станів, професій та національностей. Обмін товарами супроводжувався обміном інформацією, формуванням ділових контактів і налагодженням міжетнічних взаємин. Економічне життя міста мало виразний соціокультурний вимір.

Діяльність німецьких колоністів також свідчить про успішність колонізаційної політики Російської імперії на Півдні України. Запрошення іноземних переселенців мало на меті прискорити господарське освоєння степових територій. Приклад німецьких громад демонструє, що ця політика певною мірою досягла поставлених цілей. Колоністи інтегрувалися у регіональну економіку, забезпечували міста необхідною продукцією та сприяли підвищенню ефективності аграрного виробництва.

Опис К. Авдєєвої дозволяє також побачити, що економічне життя Одеси не обмежувалося великими торговельними операціями у порту. Не менш цінними були щоденні практики купівлі-продажу, завдяки яким підтримувалося функціонування міського організму. Саме через такі ринки реалізовувалися результати праці тисяч людей – селян, ремісників, колоністів, перевізників та дрібних торговців. Надана цитата переконливо демонструє, що внутрішній ринок був значною складовою економічної системи Одеси першої половини

XIX ст. Завдяки діяльності німецьких колоністів місто отримувало стабільне забезпечення продовольством, а його мешканці – доступ до різноманітних і відносно недорогих товарів. Водночас приклад «Німецького» ряду свідчить про значення етнічного чинника у господарському розвитку міста та про взаємозалежність між урбаністичним центром і навколишнім аграрним середовищем, яка стала однією з передумов економічного процвітання Одеси.

«На Грецькій вулиці продавали чай, цукор, каву, какао, сухофрукти; перед крамничками були навіси, на яких було розкладено лимони, апельсини, гранат, виноград, яблука і груші. На Катерининській торгували товарами із Туреччини і Персії, зокрема: бавовною, люльками, чубуками, тютюном, сигарами, виробами з бурштину»²³. Надана Катериною Авдєєвою характеристика торговельного життя Одеси першої половини XIX ст. є надзвичайно цінним джерелом для дослідження повсякденних проявів міської економіки. На відміну від статистичних матеріалів, що фіксують загальні показники зовнішньоторговельного обороту, цей опис дозволяє побачити, як міжнародна торгівля функціонувала у щоденному житті міста та безпосередньо впливала на його мешканців. Через перелік товарів, особливості організації торговельного простору та географію походження продукції відтворюється складна система економічних зв'язків, у яку була інтегрована Одеса.

Особливу увагу привертає локалізація окремих видів торгівлі у певних частинах міста. К. Авдєєва згадує Грецьку та Катерининську вулиці, що свідчить про функціональну спеціалізацію міського простору. Вулиці Одеси не були лише транспортними артеріями; вони перетворювалися на осередки економічної активності, де концентрувалися різні категорії торговців і товарів. Подібна організація міського середовища була характерною для великих торговельних центрів Європи та Середземномор'я, де окремі квартали формувалися відповідно до професійної спеціалізації населення.

²³ Авдєєва, К.А. *Записки о старом и новом русском быте*. 1842. Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений. С. 87.

Той факт, що на Грецькій вулиці продавали чай, цукор, каву, какао та сухофрукти, дозволяє говорити про високий рівень розвитку внутрішнього ринку та широке залучення Одеси до світової торгівлі. Більшість перелічених товарів не вироблялася на території Південної України. Вони надходили до міста завдяки розгалуженим торговельним маршрутам, що поєднували чорноморський регіон із країнами Середземномор'я, Османською імперією та колоніальними володіннями європейських держав.

Особливо показовою є присутність кави та какао. У першій половині XIX ст. ці продукти ще не належали до категорії предметів масового споживання. Їх використання асоціювалося з міською культурою, заможністю та орієнтацією на європейські стандарти повсякденного життя. Наявність таких товарів у вільному продажу свідчить про формування в Одесі прошарку споживачів, готових витратити кошти не лише на предмети першої необхідності, але й на продукцію, що підкреслювала соціальний статус і відповідала модним тенденціям.

Важливим є перелік фруктів, які, за словами К. Авдєєвої, були викладені під навісами перед крамницями: лимони, апельсини, гранати, виноград, яблука та груші. Цей опис відображає не лише багатство асортименту, але й особливості торговельної культури міста. Відкрита демонстрація товарів була спрямована на привернення уваги покупців і створення атмосфери достатку. Одеса постає як місто, у якому торгівля ставала невід'ємною частиною візуального образу міського простору.

Присутність цитрусових фруктів заслуговує на окремий аналіз. Лимони та апельсини імпортувалися переважно з середземноморських країн, що свідчить про стабільність зовнішньоторговельних зв'язків. Їх продаж демонструє високий ступінь інтеграції одеської економіки у міжнародні ринки. Водночас доступність подібної продукції свідчила про відносно високий рівень добробуту частини міського населення, здатного купувати товари, які ще нещодавно вважалися предметами розкоші.

Ще більш виразно міжнародний характер економіки Одеси простежується у торгівлі на Катерининській вулиці. К. Авдєєва зазначає, що тут реалізовувалися товари з Туреччини та Персії: бавовна, люльки, чубуки, тютюн, сигари та вироби з бурштину. Цей перелік свідчить про існування стійких економічних контактів із країнами Сходу. Незважаючи на політичне суперництво між Російською та Османською імперіями, економічні інтереси часто переважали конфронтаційні настрої. Торгівля забезпечувала взаємовигідний обмін товарами та сприяла формуванню своєрідного економічного простору Чорноморського регіону. Бавовна мала особливе господарське значення. Вона використовувалася як сировина для текстильного виробництва та була цінним компонентом промислового розвитку. Її імпорт демонструє, що Одеса виконувала не лише функцію перевалочного пункту для предметів розкоші, але й забезпечувала потреби ремісничого та мануфактурного виробництва. Торгівля тютюновими виробами відображала ще один аспект економічного життя міста – орієнтацію на задоволення попиту різних соціальних груп. Люльки, чубуки та сигари були елементами повсякденної культури, пов'язаними з дозвіллям, спілкуванням і демонстрацією певного соціального статусу. Їх продаж свідчить про існування розвиненого ринку споживчих товарів, здатного реагувати на зміну смаків та уподобань населення.

Наведений опис демонструє взаємозв'язок між міжнародною торгівлею та формуванням багатонаціонального міського середовища. За кожним видом товару стояли певні торговельні спільноти, посередники, перевізники та підприємці. Грецькі купці відігравали помітну роль у чорноморській торгівлі, вірмени та євреї активно займалися посередництвом, представники італійських громад підтримували контакти із середземноморськими портами. Економічне життя Одеси значною мірою визначалося саме здатністю різних етнічних груп співпрацювати в межах єдиного ринкового простору.

Торгівля впливала і на формування споживчої культури населення. Завдяки широкому асортименту продукції одесити долучалися до нових гастрономічних практик, запозичували елементи східного та європейського побуту, змінювали власні уявлення про комфорт і достаток. Місто ставало своєрідною лабораторією культурного обміну, де економічні процеси сприяли трансформації повсякденного життя.

Подорожні описи Катерини Авдєєвої, Мері Холдернесс, Олександрі Шишкіної та статистичних відомостей Аполлона Скальковського дозволяє сформулювати уявлення про економічне життя Одеси першої половини XIX ст. Досліджувані джерела засвідчують, що основою господарського розвитку міста було поєднання вигідного географічного положення, ефективного функціонування морського порту та активної участі у міжнародній торгівлі. Саме завдяки цьому Одеса за відносно короткий час пройшла шлях від невеликого прикордонного поселення до одного з провідних економічних центрів імперії.

Розглянуті свідчення демонструють багатовимірність міської економіки. Поряд із зростанням зовнішньоторговельного обороту важливу роль відігравали внутрішній ринок, система міських базарів, діяльність етнічних громад і забезпечення населення товарами повсякденного споживання. Різноманітність асортименту, наявність імпортової продукції та спеціалізація окремих торговельних просторів свідчать про високий ступінь інтегрованості Одеси до світових економічних процесів. Водночас економічне піднесення супроводжувалося формуванням особливої міської культури, заснованої на міжетнічній взаємодії, відкритості до зовнішніх впливів та поширенні нових моделей споживання.

Економічне життя Одеси першої половини XIX ст. характеризувалося динамічністю, поліетнічністю та орієнтацією на міжнародні ринки. Саме торгівля стала визначальним чинником урбаністичного розвитку міста, вплинула на його демографічне зростання, соціальну структуру та формування

неповторного образу Одеси як космополітичного портового центру Чорноморського регіону.

Торгівля впливала і на формування споживчої культури населення. Завдяки широкому асортименту продукції одесити долучалися до нових гастрономічних практик, запозичували елементи східного та європейського побуту, змінювали власні уявлення про комфорт і достаток. Місто ставало своєрідною лабораторією культурного обміну, де економічні процеси сприяли трансформації повсякденного життя.

Написана Катериною Авдєєвою характеристика торговельного середовища дозволяє зробити висновок про багатовимірність економічного розвитку Одеси першої половини XIX ст. Через опис окремих міських вулиць розкривається функціонування міжнародних торговельних мереж, особливості організації міського ринку, структура споживання та роль етнічних громад у господарському житті. Одеса постає не лише як великий портовий центр, але і як простір щоденної взаємодії різних економічних традицій, у якому світова торгівля набувала конкретного втілення у вигляді товарів, доступних мешканцям міста.

За надзвичайно короткий проміжок часу Одеса пройшла шлях, який інші європейські міста долали протягом століть. Вже на початку XIX ст. вона перетворилася на епохальний адміністративний, військовий і торговельний центр. Свідчення М. Холдернесс набуває особливого значення саме тому, що авторка особисто спостерігала результати цього процесу. Вона фактично фіксує феномен «економічного дива», коли природні та геополітичні переваги, помножені на цілеспрямовану державну політику, забезпечили надзвичайно високі темпи урбанізації.

Основою економічного успіху Одеси стало функціонування морського порту. Саме портова інфраструктура перетворила місто на посередника між аграрними районами Південної України та міжнародними ринками збуту. Через Одесу здійснювався експорт зернових культур, продукції тваринництва, риби,

сала, масла та інших товарів. Водночас місто виступало головним каналом імпорту тканин, колоніальних товарів, предметів розкоші та сировини для місцевого виробництва.

Економічна роль порту виходила далеко за межі торговельних операцій. Його функціонування стимулювало розвиток цілої низки суміжних галузей господарства. Зростала потреба у будівництві складів, пристаней, митних споруд, адміністративних приміщень. Виникала необхідність у транспортному забезпеченні перевезень між портом і внутрішніми районами регіону. Формувався ринок праці, який потребував кваліфікованих і некваліфікованих працівників: вантажників, матросів, суднобудівників, писарів, перекладачів, бухгалтерів, митних службовців.

Особливого значення у розвитку Одеси набув зерновий експорт. У першій половині XIX ст. країни Західної Європи переживали зростання чисельності населення та збільшення попиту на продовольство. Родючі чорноземи українських степів забезпечували стабільне виробництво пшениці, яка експортувалася через чорноморські порти. Одеса стала одним із головних центрів цього процесу. Саме торгівля зерном створювала фінансову основу для подальшого розвитку міста.

Разом із тим цитата М. Холдернесс містить нагадування про вразливість економічного організму молодого міста. Мандрівниця зазначає, що «у 1812 році третина його населення вимерла від чуми». Епідемії були серйозним викликом для економічного життя Одеси. Висока концентрація населення, постійне прибуття кораблів з різних регіонів світу та недостатній рівень розвитку санітарної інфраструктури створювали сприятливі умови для поширення інфекційних захворювань.

Чума 1812 р. мала не лише демографічні, але й економічні наслідки. Скорочення чисельності населення означало зменшення трудових ресурсів, порушення торговельних зв'язків та тимчасове уповільнення господарської активності. Запровадження карантинних заходів негативно впливало на роботу

порту та ускладнювало здійснення зовнішньоторговельних операцій. Незважаючи на це, Одеса змогла досить швидко відновитися після епідемії, що свідчить про значний запас економічної стійкості та високий рівень адаптивності міської системи.

Подолання наслідків епідемій стало одним із чинників модернізації міста. Необхідність забезпечення санітарної безпеки сприяла розвитку карантинної служби, удосконаленню адміністративного управління та формуванню нових підходів до організації міського простору. Навіть кризові явища стимулювали структурні зміни, спрямовані на підвищення ефективності функціонування міського господарства.

Економічне зростання Одеси супроводжувалося значним демографічним приростом. Місто приваблювало переселенців із різних регіонів імперії та іноземних держав. Серед новоприбулих були купці, ремісники, підприємці, моряки, чиновники та представники вільних професій. Зростання чисельності населення збільшувало внутрішній попит на товари й послуги, стимулюючи розвиток торгівлі та ремесел. У результаті виникав своєрідний ефект самопідсилення, коли економічне піднесення сприяло демографічному зростанню, а демографічне зростання, своєю чергою, підтримувало економічну активність.

Показовим є й те, що Одеса поступово перетворилася на один із головних економічних центрів Російської імперії. Англійський мандрівник Едвард Мортон визначав її як третій за значенням господарський центр держави. Подібна оцінка, висловлена іноземцем, засвідчує міжнародне визнання економічних успіхів міста та підтверджує ефективність обраної моделі розвитку.

Свідчення Мері Холдернесс дозволяє простежити ще одну рису економічного життя Одеси – динамічність. Місто не сприймалося сучасниками як завершений урбаністичний проєкт. Навпаки, воно перебувало у стані постійних змін. Розширювався порт, збільшувалася кількість торговельних

операцій, зростала чисельність населення, удосконалювалася інфраструктура. Саме ця здатність до швидкого розвитку стала визначальною характеристикою економічного образу Одеси першої половини XIX ст.

Дана цитата є цінним джерелом для дослідження господарської історії міста. Через особисті враження англійської мандрівниці розкривається процес трансформації невеликого рибальського поселення у великий портовий центр міжнародного значення. Вона дозволяє не лише оцінити масштаби економічного зростання, але й зрозуміти ті виклики, які супроводжували цей процес: епідемії, демографічні втрати та необхідність постійного вдосконалення міської інфраструктури. Саме поєднання стрімкого розвитку та здатності долати кризи визначило специфіку економічного життя Одеси у першій половині XIX століття. «Станом на 1800 рік обіг зовнішньої торгівлі не перевищував одного мільйону рублів. Однак, вже за два роки – прибутки зросли удвічі і сягали 2,255,000 руб.»²⁴. Згадане свідчення Аполлона Скальковського належить до найбільш цінних статистичних характеристик економічного розвитку Одеси першої половини XIX ст. На відміну від емоційних описів мандрівників, які переважно фіксували власні враження від міського середовища, праці Скальковського вирізняються прагненням до систематизації фактів та кількісного аналізу. Саме тому наведені ним дані щодо динаміки зовнішньої торгівлі дають можливість оцінити масштаби економічного піднесення молодого чорноморського міста та зрозуміти чинники його стрімкого розвитку.

Особливу увагу привертає часовий проміжок, про який йдеться у цитаті. Від моменту заснування Одеси у 1794 р. до 1800 р. минуло лише шість років. У цей період місто перебувало на початковому етапі свого становлення. Фактично на місці колишнього османського поселення Хаджибей створювався новий адміністративний, військовий і торговельний центр Російської імперії. Незважаючи на короткий термін існування, обіг зовнішньої торгівлі вже

²⁴ Скальковский, А.А. *Население Новороссийского края и Бессарабии в 1851 г.* Б./в. С. 104.

становив один мільйон рублів, що було досить вагомим показником для нещодавно заснованого міста.

Ще більш показовим є той факт, що протягом наступних двох років обсяги торгівлі зросли більш ніж удвічі. За даними Скальковського, вони досягли 2 255 000 рублів. Подібна динаміка свідчить не лише про успішність окремих торговельних операцій, а й про формування стійкої економічної моделі функціонування міста. Одеса досить швидко інтегрувалася у міжнародні торговельні мережі та перетворилася на значущий посередницький центр між внутрішніми районами імперії та зовнішніми ринками.

Причини такого стрімкого зростання були комплексними. Насамперед велике значення мало географічне положення Одеси. Місто розташовувалося на узбережжі Чорного моря, що забезпечувало безпосередній вихід до міжнародних морських шляхів. Через чорноморські протоки відкривалися можливості для торгівлі із країнами Середземномор'я, Балканського півострова та Близького Сходу. Саме тому Одеса досить швидко стала своєрідним «вікном на Південь», через яке імперія здійснювала значну частину зовнішньоекономічних операцій. Не менш важливим чинником був аграрний потенціал Південної України. Освоєння степових територій супроводжувалося активним розвитком сільського господарства. Родючі чорноземи забезпечували стабільні врожаї зернових культур, які користувалися значним попитом на європейських ринках. А. Скальковський наголошував, що економічному піднесенню сприяли «добрі врожаї», а також урядові рішення щодо дозволу на вивезення зерна та торгівлю худобою. Одеса виконувала функцію експортного вузла, через який продукція південних губерній надходила за кордон.

Зернова торгівля поступово стала основою економічного благополуччя міста. Саме хлібний експорт забезпечував накопичення капіталів, розвиток портової інфраструктури та зростання чисельності населення. Навколо цієї галузі формувалися численні професійні групи: купці, маклери, вантажники, перевізники, судовласники, комісіонери, страхові агенти. Виникала складна

система економічних взаємозв'язків, яка забезпечувала безперервність торговельного процесу.

Водночас структура одеської торгівлі не обмежувалася лише зерном. У досліджуваному тексті зазначається, що серед предметів експорту були залізо, канати, риба, кав'яр, масло, сало, свічки та цукор. Це свідчить про диверсифікований характер господарства регіону. Вивезення продукції різного призначення сприяло зменшенню залежності міста від кон'юнктури окремих ринків та забезпечувало стабільність економічного розвитку.

Одночасно відбувався активний імпорт товарів. Через одеський порт надходили турецькі тканини, бавовна, бакалійні вироби, сухофрукти, предмети розкоші та колоніальні товари. Це сприяло формуванню нової культури споживання серед населення. Мешканці міста отримували доступ до товарів, які раніше були доступними лише у найбільших центрах імперії. Одеса ставала місцем зустрічі різних торговельних традицій, де поєднувалися європейські та східні економічні практики.

Стрімке зростання зовнішньоторговельного обороту мало безпосередній вплив на демографічну ситуацію. Економічні можливості приваблювали до міста купців, ремісників, підприємців та найманих працівників. Зростання чисельності населення, зафіксоване у статистичних працях А. Скальковського, значною мірою було наслідком успішного розвитку торгівлі. Одеса поступово перетворювалася на один із найбільш урбанізованих центрів Півдня України.

Економічне піднесення позначилося також на міському просторі. Зростання доходів сприяло будівництву адміністративних споруд, торговельних приміщень, складів та житлових будинків. Розширювалася мережа ринків, крамниць і готелів. Розвивалася сфера послуг, орієнтована як на місцевих мешканців, так і на численних іноземних гостей. Саме в цей період формувалася архітектурний образ Одеси як сучасного торговельного міста європейського типу.

Важливим є й те, що надані А. Скальковським цифри дозволяють простежити особливості імперської економічної політики. Російська влада була зацікавлена у швидкому освоєнні новоприєднаних територій та зміцненні власних позицій у Чорноморському регіоні. Економічні успіхи Одеси демонстрували ефективність колонізаційної політики та підтверджували стратегічне значення південних земель для держави. Саме тому уряд підтримував розвиток порту, стимулював зовнішню торгівлю та створював сприятливі умови для залучення іноземного капіталу.

У ширшому контексті статистичні показники, наведені Аполлоном А. Скальковським, свідчать про включення Одеси до процесів ранньої економічної глобалізації. Місто ставало частиною міжнародного ринку, реагувало на зміни попиту за кордоном та адаптувалося до нових умов світової торгівлі. Саме завдяки цій відкритості Одеса змогла за надзвичайно короткий проміжок часу пройти шлях від невеликого прикордонного поселення до одного з найважливіших економічних центрів Російської імперії.

Статистичні дані про зростання зовнішньоторговельного обороту є не лише цифровим показником успішності міської економіки. Вони відображають масштабні соціально-економічні трансформації, що відбувалися на Півдні України на початку XIX ст., демонструють здатність Одеси інтегруватися у світові економічні процеси та засвідчують вирішальну роль торгівлі у формуванні її міського середовища, демографічної структури та подальших модернізаційних перспектив.

Особливого значення набував експорт зернових культур. Родючі чорноземи Південної України забезпечували значні врожаї пшениці, які користувалися попитом на європейських ринках. Одеса виступала посередником між аграрним внутрішнім регіоном і світовою економікою. Саме завдяки цьому місто переживало стрімке економічне зростання. Український історик Аполлон Скальковський зазначав, що якщо у 1800 р. обіг зовнішньої торгівлі не перевищував одного мільйона рублів, то вже через два роки він зріс

до 2 255 000 рублів. Такі показники свідчать про надзвичайно високі темпи розвитку та поступове перетворення Одеси на один із головних торговельних центрів імперії. Міжнародна торгівля впливала не лише на економічні показники, але й на соціальну структуру населення. У місті формувалися численні етнічні громади, представники яких спеціалізувалися на окремих напрямках господарської діяльності. Греки традиційно займалися морською торгівлею та судноплавством, італійці брали участь у комерційних операціях і розвитку культурного життя, німецькі колоністи активно торгували продовольчими товарами, єврейське населення було представлене у сфері посередництва, кредитування та дрібної торгівлі. Внаслідок цього економіка міста набувала поліетнічного характеру.

Постійна присутність іноземців сприяла формуванню особливої атмосфери відкритості. Одеса стала простором, де співіснували різні господарські традиції та моделі підприємництва. Європейські стандарти ведення бізнесу поєднувалися зі східними торговельними практиками. Саме тому Шишкіна наголошувала на одночасній присутності «східних і західних» мов. У цьому вислові знайшло відображення усвідомлення того, що економічна унікальність міста ґрунтувалася на його здатності бути посередником між різними цивілізаційними світами.

Торгівля сприяла також формуванню нових моделей міського споживання. У крамницях Одеси можна було придбати товари, привезені з різних куточків світу. Мешканці міста отримували доступ до кави, какао, сухофруктів, прянощів, тканин та предметів розкоші. Розширення асортименту товарів змінювало повсякденні практики та сприяло поширенню нових стандартів комфорту. Одеса поступово ставала містом із виразною орієнтацією на європейські зразки споживання.

Аналіз подорожніх описів Катерини Авдеєвої, Мері Холдернесс, Олександри Шишкіної та статистичних відомостей Аполлона Скальковського дозволяє сформувати цілісне уявлення про економічне життя Одеси першої

половини XIX ст. Досліджувані джерела засвідчують, що основою господарського розвитку міста було поєднання вигідного географічного положення, ефективного функціонування морського порту та активної участі у міжнародній торгівлі. Саме завдяки цьому Одеса за відносно короткий час пройшла шлях від невеликого прикордонного поселення до одного з провідних економічних центрів імперії.

Розглянуті свідчення демонструють багатовимірність міської економіки. Поряд із зростанням зовнішньоторговельного обороту важливу роль відігравали внутрішній ринок, система міських базарів, діяльність етнічних громад і забезпечення населення товарами повсякденного споживання. Різноманітність асортименту, наявність імпортової продукції та спеціалізація окремих торговельних просторів свідчать про високий ступінь інтегрованості Одеси до світових економічних процесів. Водночас економічне піднесення супроводжувалося формуванням особливої міської культури, заснованої на міжетнічній взаємодії, відкритості до зовнішніх впливів та поширенні нових моделей споживання. Економічне життя Одеси першої половини XIX ст. характеризувалося динамічністю, поліетнічністю та орієнтацією на міжнародні ринки. Саме торгівля стала визначальним чинником урбаністичного розвитку міста, вплинула на його демографічне зростання, соціальну структуру та формування неповторного образу Одеси як космополітичного портового центру Чорноморського регіону.

РОЗДІЛ 3.

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД МІСТА В ОПТИЦІ МАНДРІВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

3.1. Поліетнічність як об'єкт уваги подорожніх.

Завдяки вигідному географічному положенню, функціонуванню морського порту, розвитку зовнішньої торгівлі та активній колонізаційній політиці Одеса стала одним із провідних торговельно-господарських центрів Чорноморського регіону. Економічне піднесення Одеси супроводжувалося формуванням багатогалузевого внутрішнього ринку, розвитком міської інфраструктури, розширенням міжнародних торговельних зв'язків, і залученням представників різних етнічних спільнот до господарського життя, що у свою чергу сприяло формуванню багатоетнічного середовища.

Поліетнічність міста відзначалася як європейськими, так і російськими подорожніми. Наприклад, О. Шишкіна нотувала: «Тут безліч іноземців; приїжджі відрізняються своїми білими та сірими потворними блузами, і коли, на кілька хвилин, замовкає музика, з усіх сторін чути різні мови, східні і західні»²⁵. Мандрівниця фіксує передусім чуттєвий, майже фізіологічний досвід зустрічі з багатомовним натовпом – вона не просто описує склад населення абстрактними категоріями, а передає живу атмосферу міського простору, у якому різноманіття мов і зовнішніх рис було повсякденною реальністю. Саме така суб'єктивна оптика, властива жанру тревелогу, дозволяє сучасному досліднику відтворити не лише соціально-демографічну структуру міста, але й те, як ця структура сприймалася очевидцями різного культурного походження.

Варто звернути увагу на те, що О. Шишкіна описує іноземців саме в контексті торговельних зборів, що недвозначно вказує на економічну природу багатонаціональності. Одеса не була містом, яке формувалося через тривале

²⁵ Шишкіна, О. *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году*. Ч. II. Санкт-Петербург. С. 32.

органічне зростання одного етносу – вона виникала і розбудовувалася як торгівельний вузол, і саме ця функція притягувала представників найрізноманітніших народів. Тому строкатість етнічного складу тут не була випадковою або периферійною рисою – вона була системоутворюючою ознакою міської ідентичності. Образ «різних мов, східних і західних», що лунають одночасно, є метафорою самого Одеського феномену – міста на межі цивілізацій, де Схід і Захід не стикалися у протистоянні, а співіснували у відносно функціональній, хоча й не позбавленій суперечностей, торгівельній спільноті.

Суттєво, що О. Шишкіна виокремлює іноземців не через мову, а через одяг – «білі та сірі потворні блузи». Ця деталь свідчить про те, що візуальна ідентифікація «чужого» у міському просторі відбувалася насамперед через зовнішні маркери. Така спостережливість мандрівниці відображає типову для XIX ст. практику етнографічного погляду, коли костюм, жест, зовнішність трактувалися як достатні підстави для класифікації людини за національним або соціальним принципом. Водночас слово «потворними» видає певну естетичну упередженість авторки – вихованки петербурзької культури, для якої провінційна й «іноземна» простота вбрання здавалася відхиленням від норми.

Географія походження іноземців, про яку повідомляє О. Шишкіна в іншому місці свого тексту, охоплює Неаполь, Геную, Константинополь, Галац, Анатолію. Це означає, що Одеса притягувала представників Середземноморського торгівельного світу – насамперед греків та італійців із Генуї й Неаполя, а також купців з Османської імперії та Дунайських князівств. Такий склад іноземної торгівельної колонії цілком вписується в логіку чорноморської торгівлі того часу, коли основними партнерами Одеси були середземноморські порти та міста Леванту.

Також, врахуємо ширший контекст: описи О. Шишкіної відносяться до часу, коли Одеса вже пережила значне економічне зростання після запровадження режиму порто-франко у 1819 р. Саме цей режим, що передбачав

суттєві митні пільги, зробив місто особливо привабливим для іноземних купців і торгівельних агентів. Безмитний або пільговий ввіз товарів означав, що представники різних народів мали реальну фінансову мотивацію переїжджати до Одеси або регулярно відвідувати її. Поліетнічність, зафіксована О. Шишкіною, була, прямим наслідком цілеспрямованої економічної політики.

Одеса функціонувала як справжній мовний простір-гетероглосія, де одночасно звучали грецька, турецька, італійська, єврейські діалекти, російська, українська, польська та інші мови. В умовах, коли єдиної мови міжнаціонального спілкування не існувало, роль такого лінгва-франка частково виконувала грецька мова (враховуючи значну питому вагу грецької громади), а також французька – мова освіченої еліти й дипломатії. Подібна мовна ситуація робила Одесу унікальним явищем серед міст Російської імперії, надавала їй виразного «космополітичного» характеру, про який неодноразово писали як сучасники, так і пізніші дослідники.

Коротка на перший погляд, ремарка О. Шишкіної про «безліч іноземців» і «різні мови» розкривається як надзвичайно ємне свідчення, що дозволяє реконструювати одразу кілька рівнів міської реальності: соціально-демографічний (присутність чисельних іноземних громад), економічний (торгівельна природа цієї присутності), культурний (мовне та костюмне різноманіття) і навіть психологічний (реакція стороннього спостерігача на цю строкатість). Одеса постає як живий вузол міжнародних зв'язків, де глобальна торгівля XIX ст. набирала цілком конкретних людських облич і голосів.

3.2. Вплив етнічних груп на еволюцію міського простору.

«Найбільше у місті налічувалося росіян (вочевидь за імперською традицією, вона вважала приналежними до цього етносу і українців і білорусів).

Чисельні національні громади становили греки і євреї»²⁶ Свідчення К. Авдєєвої про етнічний склад Одеси є цінним джерелом не лише з огляду на фактологічний зміст, але й завдяки тій аналітичній рамці, в яку її спостереження поміщає сучасний дослідник.

Тенденція об'єднувати українців і білорусів з росіянами в єдину «російську» категорію була не індивідуальною особливістю К. Авдєєвої, а загальноприйнятою практикою в офіційному і публіцистичному дискурсі Російської імперії. Офіційна тріадна концепція «великоросів, малоросів і білорусів» як гілок єдиного «руського народу» формально визнавала певні відмінності, однак на практиці зводила їх до регіональних варіантів єдиної ідентичності. Наслідком цього було систематичне статистичне і описове заниження питомої ваги українського населення у містах Наддніпрянщини. В Одесі, що виникла на землях Запорізьких козаків та Буджацьких степів і розвивалася значною мірою завдяки праці переселенців із Лівобережжя й Правобережної України, реальна присутність українського елемента була суттєво вищою, ніж це відображали офіційні класифікації.

Стосовно грецької громади варто зазначити, що вона відіграла в Одесі роль, непропорційно більшу відносно своєї чисельності. Греки були одними з перших осілих торговельних колоністів у Чорноморському регіоні ще за часів Османської імперії – їхні торговельні мережі простягалися від Константинополя до Венеції. З приходом Росії ці мережі не зникли, а трансформувалися і частково інтегрувалися в нову імперську економіку. Одеська грецька громада контролювала значну частину морської торгівлі, мала власні інституції – церкви, школи, благодійні товариства. Грецькі купці нерідко виступали посередниками між російськими виробниками зерна та середземноморськими ринками, що робило їх незамінними учасниками торговельного обороту міста.

²⁶ Авдєєва, К.А. *Записки о старом и новом русском быте*. 1842. Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений. С. 91.

Єврейська громада Одеси заслуговує на окрему увагу, оскільки її розвиток у першій половині XIX ст. був особливим навіть на тлі загальноімперського контексту. На відміну від внутрішніх губерній Росії, де євреї стикалися з жорсткими обмеженнями щодо місця проживання і роду занять, Одеса як місто, що динамічно розвивалося на периферії імперії, надавала значно ширші можливості. Тут швидко складалася численна єврейська торгівельна і ремісницька громада, яка брала активну участь у торгівлі зерном, тканинами, фінансових операціях. Єврейська присутність в Одесі була настільки помітною, що місто ще у XIX ст. отримало репутацію одного з найбільших єврейських центрів Східної Європи – поряд з Варшавою та Вільнюсом.

Фіксація К. Авдєєвою «чисельних громад» греків і євреїв як окремих, чітко виражених спільнот вказує на те, що ці групи мали не лише демографічну вагу, але й виразну соціальну видимість. Вони існували як громади у повному сенсі слова – зі своїми кварталами, місцями богослужіння, системами внутрішнього самоврядування і культурними практиками. Саме така інституційна оформленість відрізняла їх від численних дрібніших етнічних груп, присутніх в Одесі (молдован, вірменів, поляків, татар та ін.), які, попри свою реальну наявність, не завжди потрапляли до описів мандрівників як самостійні одиниці спостереження.

Загалом, свідчення К. Авдєєвої, навіть з урахуванням їхньої концептуальної обмеженості, зумовленої імперськими класифікаційними схемами, дають змогу побачити Одесу як місто принципово гетерогенне, де жодна з груп не мала абсолютного домінування в культурно-побутовому вимірі. Ця гетерогенність була не просто демографічним фактом, а структурною рисою, що формувала особливий тип міської культури – відносно толерантний до різноманіття, відкритий до зовнішніх впливів, орієнтований на практичну взаємодію поверх етнічних і релігійних кордонів.

«Росіян проживало у місті найбільше, а італійців – найменше. Серед містян можна було зустріти вихідців з Німецьких земель, Туреччини, Валахії й Грецьких островів»²⁷ Свідчення Аполлона Скальковського про етнічний склад Одеси вирізняється серед інших джерел аналізованого корпусу своєю претензією на систематичність і статистичну точність. А. Скальковський був не просто мандрівником, а фаховим істориком та архівістом, добре обізнаним із документами Одеського градоначальства. Тому його описи етнічного складу міста мають дещо іншу епістемологічну природу порівняно зі спостереженнями О. Шишкіної чи К. Авдєєвої: вони спираються не лише на особистий чуттєвий досвід, але й на адміністративні дані та систематизований аналіз.

Твердження про те, що росіяни (у широкому розумінні) становили найбільшу групу, а італійці – найменшу, задає певну ієрархію присутності. Зазначення італійців як найменшої групи є симптоматичним: незважаючи на активну участь Генуї та Неаполя у чорноморській торгівлі й присутність окремих впливових представників італійської діаспори (зокрема в адміністративних і культурних колах Одеси), ця група так і не сформувала масової колонії, обмежившись відносно вузьким прошарком купців і фахівців. Натомість вихідці з Грецьких островів – Хіосу, Корфу, Кефалонії та інших – представляли набагато численнішу й організованішу спільноту, що пояснювалося специфікою грецької торговельної діаспори у Чорноморському регіоні, яка мала столітні традиції.

Згадка вихідців із Німецьких земель відображає вимір одеської поліетнічності – присутність організованих землеробських колоній. Починаючи з кінця XVIII ст. царський уряд активно заохочував переселення німецьких колоністів на південь Наддніпрянщини, надаючи їм земельні наділи, звільнення від рекрутської повинності та інші пільги. Колонії менонітів, католиків і лютеран виникли у Херсонській та Катеринославській губерніях. Їхні представники регулярно з'являлися на одеських ринках – і К. Авдєєва, як

²⁷ Скальковский, А.А. *Население Новороссийского края и Бессарабии в 1851 г.* Б./в. С. 68

зазначалося вище, окремо описує «Німецький ряд» Старого ринку, де колоністи продавали м'ясо та молочні продукти. «Вихідці з Німецьких земель» у А. Скальковського – це не лише міські ремісники й торговці, але й сільські колоністи, органічно вписані у продовольчу систему міста.

Присутність вихідців з Туреччини та Валахії вказує на тісність зв'язків Одеси із Дунайськими князівствами та Османською імперією. Валахія (і тісно пов'язана з нею Молдова) постачала до Одеси худобу, а також давала значний потік переселенців – переважно торговців і ремісників. Турецькі купці, у свою чергу, представляли цінний сегмент імпортової торгівлі: тканини, тютюн, сухофрукти, прянощі – усі ці товари надходили через турецьких посередників. Їхня присутність у місті не була суто транзитною – частина турецьких торговельних агентів постійно мешкала в Одесі, що робило необхідним певний рівень інституційної взаємодії між різними правовими й адміністративними системами.

А. Скальковський перераховує данні групи без виразної ієрархізації за культурною цінністю чи «корисністю» – на відміну від деяких інших авторів, схильних оцінювати окремі етноси через призму їхнього господарського внеску або ступеня «цивілізованості». Така відносна нейтральність є ознакою наукового підходу, орієнтованого на документування, а не на оцінку. Водночас, навіть у нього відчутна «верхівкова» логіка опису: він рухається від «найбільших» до «найменших», закріплюючи тим самим певну ієрархію присутності, де домінуюча роль відводиться слов'янському православному населенню.

Виокремлення вихідців саме з «Грецьких островів», а не «Греції» загалом, є показовим: у першій половині XIX ст. материкова Греція лише здобувала незалежність (1821–1829), і більшість греків-переселенців походила саме з острівних і малоазійських торговельних центрів із давніми діаспорними традиціями. Одеська грецька громада була, частиною широкої мережі

середземноморської торгівельної діаспори, а не результатом переселення з щойно постала національної держави.

Загалом, свідчення А. Скальковського підтверджують і доповнюють картину, намальовану іншими авторами: Одеса першої половини XIX ст. була містом з унікально різноманітним етнічним складом, що склався не стихійно, а внаслідок цілеспрямованої колонізаційної і торгівельної політики Російської імперії. Ця різноманітність становила одночасно і ресурс – джерело торгівельних зв'язків, фахових компетенцій, культурних впливів – і виклик для міського управління, яке мало забезпечувати функціонування спільноти, члени якої належали до різних правових, релігійних і культурних традицій.

Проаналізовані свідчення сучасників дозволяють зробити висновок, що економічне життя Одеси першої половини XIX ст. характеризувалося динамічністю, багатогранністю та відкритістю до міжнародних впливів. Розвиток морського порту та активне включення міста до системи чорноморської й середземноморської торгівлі сприяли стрімкому зростанню зовнішньоторговельного обороту, формуванню розгалуженої мережі внутрішніх ринків і забезпеченню населення широким асортиментом товарів місцевого та імпортного походження.

Подорожні записи та статистичні матеріали засвідчують, що економічний розвиток Одеси ґрунтувався не лише на вигідному географічному положенні, але й на ефективній взаємодії міста з навколишнім аграрним середовищем, діяльності численних купецьких і колоністських громад, а також на цілеспрямованій політиці імперської влади щодо освоєння Північного Причорномор'я. Водночас економічні процеси безпосередньо впливали на формування повсякденних практик, споживчої культури та багатонаціонального характеру міського середовища.

РОЗДІЛ 4.

АРХІТЕКТУРНИЙ ОПИС МІСТА

4.1 Одеса крізь петербурзький погляд: міський простір у записках О. Шишкіної.

Особливістю записок О. Шишкіної є поєднання емоційного враження з уважною фіксацією деталей. Авторка оцінює Одесу крізь призму порівняння зі столичним Петербургом, звертаючи увагу як на досягнення міста, так і на його недоліки. У її описах захоплення морськими панорамами та бульварами сусідить із критичними зауваженнями щодо торговельних закладів, а помпезність громадських споруд – зі скромністю окремих освітніх установ.

«Ми в'їхали до Одеси широкою вулицею, забудованою невисокими будинками ... незабаром побачили ми і кращі будівлі, і більше жвавості на вулицях, і нарешті, зупинились, і у цілковитому захопленні насолодилися прохолодних морським повітрям і чарівною картиною давнього Понту з балкона Петербурзького готелю, над славетним тутешнім бульваром з білих, запашних акацій...»²⁸ уривок із записок Олександри Шишкіної є, мабуть, найбільш лірично забарвленим описом першого знайомства з Одесою серед усіх відомих нам тревелогів першої половини XIX ст. Він має лише художньою виразністю, але й надзвичайно точно передає той алгоритм сприйняття міського простору, що був притаманний освіченій мандрівниці петербурзького виховання, звиклій до регулярних столичних перспектив і строгої архітектурної граматики. Саме тому цей фрагмент заслуговує на розгорнутий аналіз – як документ особистого досвіду, так і як свідчення про об'єктивний стан одеського міського простору на час відвідин авторки.

Перш за все, звертає на себе увагу градаційна структура опису: від «невисоких будинків» широкої вулиці – до «кращих будівель», і нарешті – до

²⁸ Шишкіна, О. *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году*. Ч. II. Санкт-Петербург. с. 2-3.

захоплюючої панорами моря з готельного балкона. Ця тричленна схема сприйняття є не випадковою: вона відображає реальну топографію Одеси першої половини XIX ст., у якій периферія міста й дороги, що вели до нього, справді поступалися своєю забудованістю і впорядкованістю центральним вулицям. Місто, що виникло лише в останньому десятиріччі XVIII ст. на місці невеликого османського укріплення Хаджибей, розбудовувалося нерівномірно: його парадний фасад тяжів до прибережної смуги і центральних вулиць, тоді як околиці довго залишалися хаотично забудованими або й незабудованими. Шишкіна, що в'їжджала до міста з боку суходолу, природно зустрічала передусім цю «непарадну» периферію, і тому перехід від звичайної забудови до «кращих будівель» і жвавих вулиць сприймався нею як своєрідна урбаністична кульмінація, підготовлена поступовим наростанням вражень.

Сам вибір місця для підсумкового «стоп-кадру» – балкон Петербурзького готелю над Рішельєвським бульваром. Даний готель, що розташовувався у безпосередній близькості до знаменитого бульвару, засадженого білими акаціями, був одним із найпрестижніших закладів міста. Його назва – «Петербургський» – промовисто свідчила про орієнтацію одеського гостинного бізнесу на столичну аудиторію і водночас натякала на претензії міста стати «Петербургом Півдня». Вибір саме цього готелю як місця зупинки говорить про соціальний статус мандрівниці і водночас пояснює виняткову якість пейзажу, що відкрився їй: з балкона другого або третього поверху готелю погляд охоплював і пишній бульвар із його легендарними акаціями, і – за ними – безкрайній простір Чорного моря, яке О. Шишкіна поетично називає «давнім Понтом», апелюючи до античної топонімічної традиції.

Саме поєднання природного і рукотворного, що складає суть цього опису, є надзвичайно значущим для розуміння архітектурного образу Одеси. Місто, на відміну від більшості внутрішніх міст Російської імперії, мало унікальну перевагу: його забудова взаємодіяла з морським пейзажем, і ця взаємодія була свідомо врахована містобудівниками. Рішельєвський бульвар, що проходив

уздовж берегового укусу, виконував функцію «балкона над морем» для всього міста – і саме тому він з перших років існування перетворився на головну прогулянкову артерію Одеси. Акації, що їх згадує О. Шишкіна і означає як «білі, запашні», були не просто елементом озеленення, а своєрідним «брендом» одеського міського простору: в умовах степового клімату з відносно бідною рослинністю рясне цвітіння акацій у травні – червні ставало подією, що кардинально змінювала сенсорний образ міста, наповнюючи його квітковим ароматом і молочно-білим кольором суцвіть.

Відзначимо лінгвістичний аспект уривку. О. Шишкіна вдається до слів «захоплення» та «чарівна картина» – що є характерною для жанру тревелогу риторикою піднесеного, мовою «sublime» у тому сенсі, що його вживали романтики першої половини XIX ст. Морська панорама, яку вона споглядає, – це не просто краєвид, а естетичне переживання, що наближається до категорії прекрасного в його кантівському розумінні: спокійного, впорядкованого, гармонійного. Контраст між «невисокими будинками» на в'їзді і «чарівною картиною Понту» з готельного балкона є, по суті, контрастом між «недосконалістю» ще не завершеної периферії та «завершеністю» парадного центру – і саме цей контраст підкреслює, як швидко і цілеспрямовано формувався архітектурний образ Одеси, спрямований насамперед на справляння враження на гостей міста.

«У двох модних магазинах, у гостинному дворі, у Француженок, або принаймні у іноземок, які називають себе француженками, чепчики і капелюшки гірші і дорожчі, ніж у російських купців у Петербурзькому гостинному дворі, до якого тутешній лише подібний, бо так само побудований чотирикутником»²⁹ Цитата виглядає виключно «побутовою» – скарга на якість і ціни одеських модних крамниць не надто пасує до розмови про архітектуру. Однак саме у цьому й полягає її унікальна цінність для дослідника міського

²⁹ Шишкіна, О. *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году*. Ч. II. Санкт-Петербург. С. 31.

простору: через незадоволення шопінгом О. Шишкіна мимоволі подає важливу архітектурно-топографічну інформацію про торговельний простір Одеси, а її порівняння з петербурзьким гостинним двором відкриває цікаві перспективи для розуміння того, як «читали» торговельне середовище міста тогочасні мандрівники.

Гостинний двір як архітектурний тип є надзвичайно характерним явищем для міст Російської імперії XIX ст. Це замкнений чотирикутний ансамбль торговельних галерей, що оточував внутрішній двір, – архітектурний тип, сформований ще у XVIII ст. і реалізований у найбільш масштабному варіанті в петербурзькому Гостиному дворі на Невському проспекті. Шишкіна порівнює одеський гостинний двір із петербурзьким – і порівняння це не на користь одеського: «тутешній лише подібний, бо так само побудований чотирикутником». Тобто формальна подібність планувальної схеми наявна, але змістовне наповнення – товари, їх якість і ціни – суттєво поступається столичному стандарту.

Ця ремарка є цінним архітектурно-культурним свідченням. Вона показує, що Одеса у першій половині XIX ст. вже мала сформовану торговельну інфраструктуру – гостинний двір правильної планувальної схеми, «модні магазини» – але ця інфраструктура ще не забезпечувала якості, порівнюваної зі столичною. Розрив між «формою» (архітектурним типом) і «змістом» (асортиментом, якістю обслуговування, цінами) є симптоматичним для провінційних міст, що стрімко розвиваються: вони запозичують містобудівні рішення столиці раніше, ніж встигають наповнити ці рішення відповідним культурним і економічним змістом.

«Француженки, або принаймні іноземки, які називають себе француженками» – ця іронічна ремарка О. Шишкіної відображає характерну особливість одеського торговельного простору: прагнення до «французькості» як маркера якості та вишуканості. Французькі або «під-французькі» модні крамниці були типовим явищем у містах Російської імперії – і їх наявність в

Одесі свідчила про те, що місто вже включилося у загальноімперську моду на все «французьке». Однак Шишкіна, вихованка петербурзького «великого світу», прекрасно відрізняла справжній паризький смак від його провінційної імітації.

З архітектурної точки зору корисно, що «два модні магазини» і гостинний двір утворювали окремий, чітко локалізований торговельний квартал у центрі міста. Це свідчить про те, що одеський міський простір уже у першій половині XIX ст. мав виражену функціональну спеціалізацію: торговельна зона концентрувалася у певних вулицях і кварталах, відокремлюючись від адміністративних, житлових і портових зон. Саме така функціональна диференціація є ознакою «зрілого» міського простору, що впорядковує різні види діяльності і закріплює їх за певними місцями.

Характерно, що О. Шишкіна обирає для критики саме «модні магазини», а не, наприклад, продовольчий чи ремісничий ринок. Це свідчить про соціальний профіль мандрівниці: представниця вищого петербурзького суспільства, вона оцінює місто насамперед крізь призму споживання предметів розкоші та моди. Для неї торговельний простір Одеси – це передусім «люксовий» сегмент, і саме у цьому сегменті місто не витримує порівняння зі столицею. Водночас за скаргою на капелюшки і чепчики приховується спостереження: Одеса намагається бути «сучасним» містом у всіх відношеннях, включно з торговельною модою, – і сам факт цієї спроби вже є показником її культурних амбіцій.

«Одеській Катерининській інститут є одним з найстаріших Росії, заснований у 1806 році. Будівля, у якій розміщувався навчальний заклад, була досить невеликою, а наповнення кімнат – мінімалістичним. Інститут оточували густі сади»³⁰ Опис Катерининського інституту, залишений Олександрою Шишкіною, належить до тих свідчень, що фіксують «скромніший» пласт

³⁰ Шишкіна, О. *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году*. Ч. II. Санкт-Петербург. С. 13

одеської архітектури – не парадні ансамблі і монументальні споруди, а тихий, камерний інституційний простір, прихований від головних вулиць у зелені садів. Ця контрастна тональність надає описові особливої цінності: він доповнює картину «великої» одеської архітектури описом її «тихого», непоказного, але не менш значущого боку.

Катерининський інститут – закритий навчальний заклад для дівчат із дворянських родин – був однією з небагатьох одеських установ, що могли похвалитися давньою (за одеськими мірками) і солідною репутацією. Заснований у 1806 р., він на час відвідин О. Шишкіної існував вже кілька десятиліть і встиг виховати не одне покоління одеських дворянок. Його статус «одного з найстаріших» в Росії є, звісно, перебільшенням у масштабах загальноімперської системи інститутів шляхетних дівиць, але для Одеси це справді був поважний вік.

Характеристика «будівля досить невелика, а наповнення кімнат мінімалістичне» є архітектурно-функціональним спостереженням, що показує межі одеського будівництва початку XIX ст. Навіть для статусного навчального закладу місто ще не мало можливості або бажання споруджувати просторі і розкішні будівлі – що різко контрастує зі спеціально побудованими інститутськими ансамблями Санкт-Петербурга чи Москви. Проте ця «мінімалістичність» не сприймається Шишкіною як цілковитий недолік – вона лише констатує факт, урівноважуючи його позитивним відгуком про природне оточення.

«Густі сади», що оточували інститут, є ключовим елементом цього мікроопису. У контексті одеського містобудування перших десятиліть XIX ст. наявність садів навколо будівлі була не просто естетичною прикрасою, але й практичною необхідністю: вони захищали від пилу і спеки, забезпечували вихованкам простір для прогулянок, і символізували ту дбайливу «огорожу» від зовнішнього світу, що відповідала педагогічній концепції закритого

дворянського виховання. Сад тут є архітектурним елементом у широкому сенсі – частиною «тотального дизайну» навчального простору.

Шишкіна, що приїхала з Петербурга, де Смольний інститут займав розкішний ансамбль Растреллі, природно, фіксує скромність одеського варіанту. Але її оцінка не є засуджувальною – скоріше це нейтральна констатація різниці між столичним і провінційним стандартами. Показово, що у зіставленні «невелика будівля – густі сади» перемагають сади: саме вони стають тим елементом, що зберігається в пам'яті і переходить до тексту. Це свідчить про особливе місце природи в образі одеських освітніх установ – і, ширше, у сприйнятті Одеси загалом як міста, де рукотворне і природне гармонійно поєднуються.

«Щодо приміщення біржі, то воно вразило О. Шишкіну своєю помпезністю. Однак щире захоплення викликав розташований поруч музей. Це почуття викликала не стільки архітектура, скільки експозиції і колекції, які мали речі привезені з Єгипту: бальзамовані тіла, пірамідки, стріли, списи, щити зі шкіри крокодила, намиста із зміїної шкіри, старовинні статуї, малюнки київського міщанина Василя Барського, Генуезькі і Татарські монети»³¹ Одеська біржа і міський музей при ній утворювали один із цінних архітектурних і символічних ансамблів міста, що суміщав у собі дві ключові функції одеської ідентичності – торговельну і культурну. Сприйняття Шишкіної цього ансамблю є надзвичайно показовим: «помпезність» біржі і «щире захоплення» музеєм формують поляризований образ, де парадна форма (будівля біржі) поступається непарадному змісту (музейні колекції) у сенсі реальної здатності викликати емоційний відгук.

Одеська міська біржа, споруджена у 1828–1837 рр. за проектом архітектора Франческо Боффо, була однією з найбільших будівель міста і уособлювала економічну могутність Одеси. Класицистична будівля з

³¹ Шишкіна, О. *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году*. Ч. II. Санкт-Петербург. С. 10-11.

монументальною колонадою і просторим операційним залом справляла враження саме за рахунок масштабу і «помпезності» – слова, що його вжила Шишкіна і яке точно передає характер одеського торговельного неокласицизму: пишного, декларативного, орієнтованого на демонстрацію успіху і статусу. У першій половині XIX ст. торговельна біржа була не просто функціональною спорудою, але й символом міської могутності – так само, як банки і ратуші у середньовічній Європі. Будуючи монументальну біржу, Одеса недвозначно заявляла про свої претензії на роль першорядного торговельного центру.

Проте саме музей при біржі викликав у Шишкіної найбільш живий і щирий відгук – і це не випадково. Одеський міський музей, заснований у 1825 р., був першим публічним музеєм на теренах сучасної України і одним із перших у Російській імперії взагалі. Його колекції відображали унікальне геополітичне положення Одеси на перетині античного, середньовічного і сучасного світів: єгипетські старожитності, що потрапили до Одеси завдяки торговельним зв'язкам з Александрією; генуезькі монети – нагадування про давніх торговельних партнерів Чорноморського регіону; татарські монети і предмети степового кочівницького побуту; середньовічні статуї.

Перелік музейних експонатів у О. Шишкіної є свого роду «Одесою в мініатюрі»: бальзамовані тіла і пірамідки свідчать про єгипетський напрямок торгівлі; стріли, списи і щити зі шкіри крокодила апелюють до африканських контактів; намиста зі зміїної шкіри – до екзотики, яку привозили моряки і купці з різних куточків Середземномор'я і Сходу; «малюнки київського міщанина Василя Барського» є унікальним зразком вітчизняної мандрівної традиції XVIII ст. – адже Василь Барський був відомим українським паломником і мандрівником, що залишив графічні описи святих місць Близького Сходу.

Поміщення цих різнорідних предметів в один музейний простір є архітектурно-культурним жестом надзвичайної змістовності: Одеса через свій музей «присвоювала» собі одночасно античну, середньовічну, орієнтальну і

слов'янську спадщини, позиціонуючи себе як місто, де перетинаються і синтезуються кілька культурних горизонтів. Це та сама претензія на роль «медіатора між Сходом і Заходом», що проступає у всіх описах одеської торгівлі і поліетнічного складу населення, – але тут вона реалізується вже не в економічній, а в культурній, «музейній» формі.

«Помпезна» біржа і «захоплюючий» музей – це два полюси одного архітектурного ансамблю, що відображає двоїсту природу одеської ідентичності: місто торгує, і місто пам'ятає; місто демонструє силу у монументальних фасадах – і зберігає скарби минулого у своїх музейних вітринах. Саме це поєднання економічної амбіційності і культурної допитливості робило Одесу першої половини XIX ст. унікальним явищем у просторі Російської імперії – і саме це поєднання зафіксувала у своїх записках Олександра Шишкіна, можливо, і не підозрюючи про глибину власного спостереження.

Наведені уривки надають нам простежити, яким чином у сприйнятті мандрівниці вибудовувалася цілісна картина міста – від першого враження при в'їзді до знайомства з його торговельними, освітніми та культурними інституціями. Через ці описи Одеса постає як швидкозростаючий портовий центр та простір, у якому перепліталися столичні амбіції, європейські культурні орієнтири та місцева своєрідність.

4.2 Місто крізь іноземний погляд: архітектура і міський простір Одеси.

Офіційно заснована наприкінці XVIII ст., Одеса стрімко перетворилася на великий торговельний, адміністративний і культурний центр, який привертав увагу численних мандрівників, дипломатів, письменників та громадських діячів. Враження від міста, зафіксовані у подорожніх записках, листах і спогадах, сьогодні становлять важливе історичне джерело, що дозволяє

реконструювати не лише зовнішній вигляд Одеси, а й зрозуміти особливості її сприйняття сучасниками.

«Петербургом у мініатюрі, вказуючи на регулярне планування міста... воно мало широкі вулиці з великими будинками, зведеними у «сучасному архітектурному стилі»³². На думку мандрівника, однією з окрас Одеси була вулиця Херсонська, «яка простягалася на півмилі у довжину, мала тротуари для пішоходів. Обабіч неї було висаджено білі акації»³³ Метафора «Петербург у мініатюрі», яку вжив англійський мандрівник Едвард Мортон для характеристики Одеси, є одним із найбільш цитованих і водночас найбільш змістовних образів у мандрівній літературі, присвяченій Півдню України першої половини ХІХ ст. Вона потребує розгорнутого коментаря, оскільки відображає відразу кілька пластів реальності – містобудівний, соціальний і навіть геополітичний.

Насамперед слід з'ясувати, що саме Е. Мортон мав на увазі під «регулярним плануванням». У контексті містобудівної думки першої половини ХІХ ст. «регулярність» означала передусім дотримання принципу прямокутної решітки вулиць, однаковий відступ будівель від червоної лінії, ширину вулиць, що відповідає нормативним вимогам, загальну підпорядкованість забудови єдиному генеральному плану. Саме Санкт-Петербург, закладений Петром І у 1703 р. і послідовно перебудований у другій половині ХVІІІ ст. за проектами Растреллі, Камерона, Захарова, Вороніхіна та Росі, уособлював для освіченого європейця ідеал регулярного «спроєктованого» міста, на відміну від середньовічних міст зі звивистими вулицями або від азійських базарних поселень. Порівнюючи Одесу з Петербургом, Е. Мортон тим самим фіксував, що перед ним – не стихійний населений пункт, а місто, закладене відповідно до раціональних містобудівних принципів.

³² Morton, E. *Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829*. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green. С. 198

Це спостереження є цілком точним з історичної точки зору. Перший генеральний план Одеси, розроблений у 1794–1795 рр. за участю військового інженера Францеско де Воллана, передбачав саме регулярну прямокутну вуличну мережу з широкими (від 16 до 30 метрів) вулицями, які прокладалися паралельно і перпендикулярно до берегової лінії. Подальші коригування плану у першій чверті XIX ст. лише поглибили цей регулярний характер: вулиці було продовжено, площі розплановано, ансамблі адміністративних будівель вписано у загальну схему. Таким чином, регулярність, що вразила Е. Мортонна, була не випадковістю, а результатом цілеспрямованої містобудівної волі – передусім генерал-губернаторів Арманда де Ришельє і Михайла Воронцова, що розглядали Одесу як «вітрину» Російської імперії на Півдні.

В описі Е. Мортонна набуває Херсонська вулиця. Характеристика «простягалася на півмилі у довжину» (тобто близько 800 метрів) є топографічно точною і відповідає реальній протяжності даної однієї з найдовших одеських вулиць. Наявність тротуарів – деталь, яка може здатися сучасному читачу тривіальною, але у першій половині XIX ст. була ознакою справжнього «цивілізованого» міського простору. У більшості провінційних міст Російської імперії тротуарів взагалі не існувало, і пішоходи ходили по проїжджій частині або по стежках вздовж будинків. Е. Мортон, вихований на стандартах лондонського Вест-Енду з його широкими тротуарами і газовим освітленням, міг дозволити собі суворий відбір: те, що він відзначив наявність тротуарів як характеристику вулиці, свідчить про те, що цей факт справив на нього позитивне враження, тобто відповідав або навіть перевищував його очікування.

Акації, посаджені обабіч Херсонської вулиці, поєднують цей опис зі свідченням О. Шишкіної про бульвар і формують образ «зеленої» Одеси, характерної риси якої – білі акації – стануть одним із найстійкіших символів міста в культурній пам'яті. Акації у першій половині XIX ст. були виключно посадженими деревами – у місцевому степовому ландшафті вони не росли

природно. Їх масове висадження вздовж одеських вулиць було свідомим містобудівним рішенням, яке переслідувало кілька цілей: захист від вітру і пилу (перманентна проблема Одеси), декоративна функція, утворення тіні у спекотні літні місяці. Результат виявився безпрецедентним: акації так щільно вписалися в образ міста, що вже у середині XIX ст. стали сприйматися як органічна, «природна» частина Одеси.

Прикметником «сучасний архітектурний стиль», яким Мортон характеризує одеські будинки, є вказівка на естетичну орієнтацію одеської архітектури. Під «сучасним стилем» у першій половині XIX ст. розумівся класицизм у різних його варіантах – ампір, пізній класицизм, іноді з елементами неогрецького або неоренесансного декору. Це був стиль, прийнятий у тогочасних європейських столицях: Лондоні, Парижі, Берліні, Відні – і саме орієнтація на нього підтверджувала «цивілізованість» і «сучасність» Одеси в очах британця Е. Мортонна.

«Новий бульвар, який мав один ряд будинків з видом на море, палац графа Воронцова, бронзовий пам'ятник герцогові де Ришельє на п'єдесталі з червоного граніту»³⁴ Наведений перелік архітектурних об'єктів, що вразили Едварда Мортонна на Новому бульварі, на перший погляд може видатися просто туристичним каталогом. Однак уважний аналіз дозволяє побачити в ньому щось значно корисніше – фіксацію тієї репрезентативної зони Одеси, що свідомо формувалася її адміністрацією як «обличчя» міста, його парадний ансамбль, покликаний вражати гостей і виражати претензії Одеси на статус першорядного культурного центру.

Почнемо з топографічного контексту. Новий бульвар, або Приморський (сьогодні – Приморський бульвар), розташовувався уздовж берегового укосу і слугував продовженням і розвитком тієї прогулянкової функції, що її виконував і Рішельєвський бульвар, згаданий Шишкіною. Однак якщо старший бульвар

³⁴ Morton, E. *Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829*. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green. С. 200.

тяжів до торгового і громадського центру, то Новий бульвар мав більш репрезентативний, «державний» характер: саме тут зосереджувалися найцінніші символи влади і пам'яті – палац генерал-губернатора і пам'ятник засновнику міста.

Палац графа Воронцова, споруджений у 1826–1829 рр. за проектом Франческо Боффо, є одним із найбільш значущих архітектурних творів не лише одеського, але й загальноукраїнського класицизму. Михайло Воронцов, новоросійський і бессарабський генерал-губернатор, що керував краєм з 1823 по 1854 р., вклав у спорудження цього палацу величезні особисті кошти, і результат справді відповідав столичним стандартам. Двоповерховий класицистичний корпус із портиком іонічного ордера, оглядова тераса над морем, розкішний внутрішній сад – все це разом складало ансамбль, що по праву вважався найкрасивішою приватною спорудою Одеси. Е. Мортон відзначає його поряд з бульваром і пам'ятником, не вдаючись у деталі, – проте сам факт включення до переліку головних одеських визначних пам'яток говорить про те, що палац вже на момент відвідин мандрівника сприймався як невід'ємна частина міського ансамблю.

Центральним елементом опису є, однак, «бронзовий пам'ятник герцогові де Ришельє на п'єдесталі з червоного граніту». Пам'ятник Арману де Ришельє, першому одеському градоначальнику і одному з головних творців міста, був споруджений у 1828 р. за проектом скульптора Івана Мартоса – одного з найвидатніших представників російського класицизму, автора знаменитого московського пам'ятника Мініну і Пожарському. Вибір Мартоса для одеського замовлення був сам по собі демонстративним жестом, що свідчив про рівень амбіцій замовників. Постаць герцога зображена в античному одязі – тозі – що цілком відповідало естетиці класицизму з його орієнтацією на античні взірці громадянської доблесті.

Деталь «п'єдестал з червоного граніту» в описі Е. Мортонна є показовою у кількох відношеннях. По-перше, вона свідчить про уважність спостережника:

червоний граніт – матеріал, привезений видавно з фінських каменоломень, – був дорогим і престижним, тому його використання у п'єдесталі підкреслювало парадний, «державний» характер монумента. По-друге, контраст між темно-червоним гранітом п'єдесталу і зеленою патиною бронзової статуї є виразним кольоровим акцентом у переважно білій (вапняковій) архітектурі Одеси. Автор не просто перераховує об'єкти – він бачить їх як єдиний художній ансамбль, де кожен елемент доповнює інші.

«Один ряд будинків з видом на море», що утворює бульварний фасад, замикає цей ансамбль. Ця деталь фіксує принциповий урбаністичний прийом, застосований при плануванні Нового бульвару: одностороння забудова з відкритим видом на море з протилежного боку. Завдяки цьому бульвар функціонував одночасно і як репрезентативна вулиця (з рядом елегантних будинків), і як оглядовий майданчик.

«Приміщення Одеського театру, загалом, прийнятним, однак недостатньо освітленим. Поряд з тим, вона віддала належне майстерності трупи, зазначаючи, що: «італійські опери, а російські й французькі п'єси, грають тут з великим успіхом»»³⁵ Оцінка Мері Холдернесс Одеського театру є, на перший погляд, лаконічною і стриманою: «загалом прийнятне, але недостатньо освітлене» приміщення. Проте за цією короткістю криється виважений погляд людини, яка мала широкий контекст для порівнянь і вміла чітко розрізняти архітектурну «оболонку» і культурний «зміст» театральної будівлі. Саме цей погляд робить її свідчення особливо цінним для реконструкції місця театру в архітектурному і культурному образі Одеси першої половини XIX ст.

Одеський міський театр (перша капітальна будівля на місці нинішнього Національного академічного театру опери та балету) був збудований у 1809 р. за проектом архітектора Тома де Томона – того ж майстра, що спорудив

³⁵ Holderness, M. *New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by way of Kiev*. London: printed for Sherwood, Jones and Co. С. 78.

знамениту петербурзьку Біржу на стрілці Василівського острова. Вибір архітектора такого рівня для провінційного театру є сам по собі красномовним: одеська влада з самого початку прагнула надати театрові столичного статусу. Будівля Тома де Томона була виконана у стилі класицизму з портиком, колонадою і просторим залом – і за своїми масштабами і якістю виконання дійсно могла конкурувати з театральними будівлями великих європейських міст.

Зауваження М. Холдернесс про «недостатнє освітлення» є надзвичайно точним технічним спостереженням. У першій половині XIX ст. освітлення театральних залів здійснювалося свічками або олійними лампами, а пізніше – газовими пальниками, і якість освітлення була принциповим критерієм комфорту і «цивілізованості» театральної будівлі. Газове освітлення у 1820-х–1830-х рр. лише починало поширюватися у Європі, і великі театри – паризька Опера, лондонський Ковент-Гарден – вже переходили на нього, тоді як провінційні театри ще довго залишалися «свічними». Одеський театр на момент відвідин М. Холдернесс, вочевидь, ще не мав достатньо потужного освітлення – і це відразу впадало в очі людині, знайомій з кращими зразками.

Зіставлення оцінок М. Холдернесс і О. Шишкіної дає цікаву картину: британська мандрівниця «в цілому задоволена» приміщенням і захоплена трупю, тоді як Шишкіна цілком байдужа до будівлі (вона її взагалі не описує) і розчарована якістю гри. Цей контраст пояснюється не лише особистими уподобаннями, але й різними «системами відліку»: авторка порівнює Одеський театр із провінційними британськими театрами, для яких одеський заклад є цілком пристойним; О. Шишкіна порівнює з петербурзькою Оперою – еталоном, що робить будь-яке порівняння заздалегідь програшним.

Репертуар – «італійські опери, а також російські й французькі п'єси» – є промовистим показником культурного позиціонування театру і, ширше, культурних амбіцій міста. Присутність у репертуарі всіх трьох провідних театральних традицій епохи – італійської оперної, французької драматичної і

російської – свідчить про те, що Одеський театр прагнув задовольнити різномовну і різнокультурну аудиторію міста, і цим суттєво відрізнявся від монокультурних театрів внутрішніх губерній. Театр тут виступав не просто місцем розваги, а й символом тієї культурної відкритості, що була системоутворюючою рисою одеської ідентичності.

«Це дивовижна установа для освіти молодого дворянства... Тут різні професори навчають з великим успіхом іноземним мовам. Цей навчальний заклад вважається військовим, і тому студентів, які вступають туди у якості кадетів, готують у ньому для військової сухопутної й морської служби...»

³⁶Рішельєвський ліцей, заснований у 1817 р. і названий на честь першого одеського градоначальника – герцога Арманда де Ришельє – посідав особливе місце в архітектурному і культурному просторі міста. Його будівля, споруджена у класичному стилі з характерним колонним портиком, розташовувалася в самому серці Одеси і була одним із найпомітніших громадських споруд міста. М. Холдернесс характеризує заклад як «дивовижну устанovu» – і це захоплення стосується рівною мірою і самої будівлі, і тієї функції, яку вона виконувала.

Ліцей займав центральне місце у системі одеських освітніх і культурних інституцій. У першій половині ХІХ ст. він фактично виконував функцію регіонального університету для Новоросії та Бессарабії: тут вивчали природничі науки, право, мови, математику, надавали базову військову підготовку. Кількабагатопротильність ліцею відповідала потребам регіону, що стрімко розвивався і потребував широко освічених адміністраторів, юристів і офіцерів.

Деталь про навчання «іноземним мовам з великим успіхом» особливо показова. Вона відображає практичну орієнтацію ліцейської освіти на потреби космополітичного торговельного міста, де знання грецької, турецької,

³⁶ Holderness, M. *New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by way of Kiev*. London: printed for Sherwood, Jones and Co. С. 78.

французької та інших мов було реальною конкурентною перевагою для чиновника, купця або дипломата. Ліцей, таким чином, «виробляв» саме тих фахівців, яких потребувала Одеса, – і це робило його не просто навчальним закладом, а інституційним елементом економічної і соціальної системи міста.

З архітектурної точки зору ліцей разом з театром, біржею і церквами утворював ансамбль суспільних будівель, що надавав центральній частині Одеси характеру «громадського» простору в повному розумінні цього слова. Присутність у межах компактного міського центру установ освіти (ліцей, Катерининський інститут), культури (театр), торгівлі (біржа, гостинний двір) і релігії (кілька церков різних конфесій) відображала ту функціональну повноту, яка є характерною ознакою сформованого міського організму. Одеса першої половини XIX ст. вже не була провінційним «містечком» – вона мала всі елементи повноцінного міського ансамблю, і Рішельєвський ліцей був одним із ключових «цеглин» цього ансамблю.

Оцінка М. Холдернесс як «дивовижної установи» є водночас і похвалою самому містові: те, що Одеса вже у перші десятиліття свого існування спромоглася створити і підтримувати навчальний заклад такого рівня, свідчить про серйозність культурних амбіцій її керівництва і про ту увагу до «символічного капіталу» міста, що відрізняла одеських адміністраторів від їхніх колег у інших провінційних центрах. Таким чином, опис ліцею у Холдернесс є не просто «шкільним» описом – це опис одного з тих будівельних блоків, з яких складався архітектурний і культурний образ Одеси як міста з претензіями на особливе місце в просторі Російської імперії.

Аналіз свідчень Едварда Мортонна, Мері Холдернесс, Олександри Шишкіної та інших авторів дозволяє простежити, яким поставав архітектурний образ Одеси в очах сучасників. Через опис окремих міських об'єктів – Приморського бульвару, палацу графа Воронцова, пам'ятника герцогу де Ришельє, Одеського театру та Рішельєвського ліцею – розкриваються процеси формування репрезентативного простору міста, його культурні амбіції та

прагнення відповідати європейським уявленням про модерне міське середовище.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що образ Одеси першої половини XIX ст. у подорожній літературі є складним, багатовимірним та історично зумовленим конструктом, який формується на перетині емпіричних спостережень мандрівників і їхніх суб'єктивних інтерпретацій. Аналіз засвідчує, що подорожні тексти є важливим нарративним ресурсом для реконструкції міського простору, оскільки поєднують опис матеріальної реальності з культурними уявленнями про місто як соціальний і символічний феномен.

У результаті дослідження встановлено, що Одеса у свідченнях сучасників постає як динамічний космополітичний портовий центр, у якому інтенсивно взаємодіють економічні, етнічні та культурні чинники. Місто характеризується швидкими темпами урбанізації, активним розвитком портової торгівлі, багатонаціональним складом населення та специфічною соціальною структурою, що формувалася під впливом імперської модернізації та міжнародних контактів.

Порівняльний аналіз подорожніх записок і статистичних праць дозволив виявити як узгодженість, так і розбіжності у трактуванні міського розвитку. Це підтверджує необхідність критичного підходу до джерел та їхнього взаємного зіставлення для отримання більш об'єктивної картини. Водночас встановлено, що саме суб'єктивність подорожніх нарративів є їхньою ключовою евристичною цінністю, оскільки вона фіксує не лише факти, а й механізми формування образу міста у свідомості сучасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдеева, К.А. Записки о старом и новом русском быте. Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений.
2. Скальковский, А.А. Население Новороссийского края и Бессарабии в 1851 г. Б./в.
3. Скальковский, А. Первое тридцатилетие города Одессы 1795-1825. Одесса: Городская типография.
4. Чижевич, О.О. Город Одесса и одесское общество. Из прошлого Одессы. Одесса: Тип. Л. Кирхнера. с. 1-95.
5. Шишкина, О. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. Ч. II. Санкт-Петербург.
6. Holderness, M. New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by way of Kiev. London: printed for Sherwood, Jones and Co.
7. Morton, E. Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green.
8. Pinkerton, R. Russia, or miscellaneous Observations on the past and present state of the Country and Its Inhabitants. London: Seeley & Sons.
9. Арбузов В.А. Історія міста Одеси. – 1839.
10. Тарасова І.Є. Господарський розвиток Одеси в ХІХ столітті. – 1954.
11. Сорокін П.А. Торгівля і промисловість Одеси. – 1960.
12. Махновський Л.В. Архітектура і містобудування Одеси в ХІХ ст. – 1978.
13. Руденко. Культура і мультикультуралізм Одеси ХІХ століття. – 1995.
14. Коваль І.В. Одеса в контексті урбаністичних трансформацій ХІХ століття. – 2010.
15. Тимошенко Л.О. Міський простір Одеси: від історії до сьогодення. – 2018.